KULTÚRA SLOVA

Časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu

Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Eugénia Bajzíková, Valéria Betáková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, Ivan Masár, Ján Oravec, Konštantín Palkovič, Matej Považaj, Jozef Ružička, Anna Rýzková, Ján Sabol, Elena Smiešková, Milan Urbančok

REDAKCIA
884 16 Bratislava, Nálepkova 26

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 15 — ČÍSLO 4

OBSAH

HORECKÝ, J.: O slovách s predponou *gama-* 97
MASÁROVÁ, M.: Niektoré aktuálne otázky jazykovej kultúry v ZSSR 100
RÍSOVÁ, E.: Čudná rozprávka 106
MLACEK, J.: O lexikálnych zmenách v príslovia a porekadlách 110

Rozličnosti

Nové slovo nádych. J. Ružička 117
Lekno — leknica — leknovec. M. Majtánová 118
Rozdeľovanie slov typu *primknúť*. L. Dvonč 119

Správy a posudky

Jazykoveda pre učiteľov cudzích jazykov. J. Horecký 121
Kultúrno-osvetová práca v SSR. M. Považaj 122

Spytovali ste sa

Zľadovatený, nie zľadovatelý. V. Betáková 124
Robí ako naolejovaný. G. Horák 125
Nitran a nitran. J. Kačala 126
Prečo *C dur*, ale *a mol*? I. Masár 126
Vinou a zásluhou. E. Smiešková 127

Napísali ste nám

Chybná nálepka. E. Tibenská 128

KULTÚRA SLOVA

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 15 — ČÍSLO 4

O slovách s predponou gama-

JÁN HORECKÝ

Číslovky sa často vyskytujú ako slovotvorné prostriedky na odvodzovanie, resp. skladanie slov. Pritom nie je vždy jasné, či ide o odvodzovanie alebo o skladanie; možno povedať, že ak je zreteľný číslovkový význam, ide o skladanie. Slová ako *dvojblok, päťuholník, dvanásťsten* by sme označili ako zložené. Ale keď vezmeme do úvahy, že morfémou *dvoj-* sa tvorí celý rad sémanticky podobných slov, napr. *dvojhra, dvojkov, dvojveslica, dvojkorunáčka,* môžeme túto morfému označiť ako predponu a spomenuté slová ako odvodené. O týchto otázkach podrobne písala M. O. Malíková, a to v porovnaní slovenčiny s ruštinou (Jazykovedný časopis, *26,* 1975, s. 139—147; tam je aj ďalšia literatúra).

Zaujímavé miesto v úvahách, či ide o zložené alebo odvodené slová, majú prevzaté slová, v ktorých sa na odlíšenie rozličných typov toho istého alebo blízkeho javu využívajú písmená, obyčajne prvé tri písmená gréckej abecedy, totiž α, β a γ. Treba však najprv povedať, že v starej gréčtine neboli osobitné grafické znaky pre čísla, ale využívali sa písmená abecedy. A tak sa písmenom α označovala jednotka, písmenom β dvojka, písmenom γ trojka atď.

Táto číselná, resp. číslicová povaha gréckych písmen sa veľmi často využíva aj v súčasnom odbornom jazyku.

Pri skúmaní žiarenia sa napr. zisťuje (porov. Příruční slovník naučný), že pri istom type žiarenia ide o prúd rýchlo letiacich častíc, ktorých podstatou sú dvojmocné kladné ióny hélia. Toto žiarenie (ako aj tieto častice) sa označuje písmenom α. Značí to asi toľko, že to je žiarenie číslo jeden. Prúd záporných elektrónov, ktoré vznikajú pri rozpade, sa označuje ako žiarenie β (žiarenie č. 2). Napo-

kon žiarenie vznikajúce v atómových jadrách preskokom nukleónov z vyšších energetických hladín na nižšie sa označuje ako tretí typ žiarenia, ako žiarenie γ. Aj z tohto krátkeho (a odborne azda aj nie celkom presného) opisu vidieť, že výber príslušných gréckych písmen, resp. číslic nebol ničím motivovaný, že to je čistá konvencia, dohoda.

Podobnú funkciu majú grécke písmená (číslice) aj v niektorých chemických názvoch. Napr. v názvosloví organickej chémie sa hovorí, že poloha radikálov viazaných na uhlíkový reťazec základnej karbónovej kyseliny sa označuje gréckymi písmenami (vlastne číslicami — J. H.), pričom uhlík, na ktorý je viazaná karboxylová skupina (funkčný uhlík), sa označuje α: *kyselina -metylškoricová.* Ďalej sa napr. predpisuje, že štvorčlánkový kruh v laktónoch sa označuje symbolom β, päťčlánkový γ, šesťčlánkový δ, napr. *γ-valerolaktón, γ-metyl-δ-kaprolaktón.* Posledný uhlík v bočnom reťazci aromatických zlúčenín sa označuje písmenom ω: *ω-brómpropiofenón.*

Ako vidieť z uvedených chemických názvov, grécke písmenové (číslicové) znaky sa tu nepíšu za názvom, ako to je napr. v názvoch *žiarenie α, žiarenie γ*, ale pred názvom a pripájajú sa spojovníkom, aby bolo na prvý pohľad zrejmé, ku ktorému názvu patria. Inak pripájanie symbolov tohto druhu spojovníkom je známe aj v iných odboroch. Napr. v matematike poznáme názvy *k-kombinácie, k-násobok* (aj *k-násobný*), *n-sten, n-uholník,* ba dokonca aj *n-tica,* v historickej jazykovede sú názvy ako *a-kmene, ia-kmene, u-kmene.*

Vráťme sa však k významu gréckych písmen (číslic). Výhodne sa využívajú najmä tam, kde ide o viacero typov istého druhu, ktoré stačí jednoducho očíslovať. Môžeme uviesť napr. *α-tokoferol, β-tokoferol, γ-tokoferol, α-(β-,γ-)truxilín, α-(β-)tujén, α-(β-,γ-)karotén.* Dnes už klasickým príkladom je *α-(β-,γ-)globulín.*

Ak dnes bežne píšeme *gamaglobulín* ako jedno slovo, a teda akoby sme zabúdali na pôvodnú číslicovú funkciu písmena (číslice) γ, svedčí to o tom, že je rozdiel medzi veľmi odbornými názvami typu *α-tujén* a takými, ktoré sa stali takmer časťou každodenného slovníka, ako je práve *gamaglobulín.* Ale na používanie gréckych písmen (číslic) zrejme vplývali aj polygrafické ťažkosti, a to fakt, že nie v každej tlačiarni sa nájdu potrebné grécke typy. Aj tento mimojazykový faktor nepochybne vplýval na to, že sa namiesto gréckych typov používa ich prepis latinskou abecedou. Ak sa pritom tieto symboly prestávajú písať so spojovníkom (azda preto, aby sa naznačilo, že nejde o priraďovacie skladanie dvoch rovnocenných slov), vzniká z gréckych písmen (číslic) osobitný typ atributívnych slov, ktoré by sme mohli prirovnať k nesklonným adjektívam typu *kaki, prima.*

Pritom sa tieto samostatné morfémy (ako ich už teraz môžeme nazvať) dosť často vzďaľujú od svojej prvotnej funkcie, totiž označovať poradie istých typov a takto ich navzájom odlišovať. Môžeme to ukázať na niekoľkých pomenovaniach s morfémou *gama,* ako sme ich nedávno čítali dokonca v dennej tlači, v populárnom článku o úlohách gama astronómie.

Priamy vzťah k žiareniu má pomenovanie *gama žiarenie,* ktoré vzniklo jednoduchou transformáciou z pôvodného názvu *žiarenie* γ. Veľmi blízky je tomuto typu názov *gama lúče,* hoci už tu možno vidieť isté posunutie významu: sú to lúče gama žiarenia. V pomenovaní *gama teleskop* je ešte väčšie posunutie významu morfémy *gama:* neoznačuje sa ňou typ teleskopu v rade iných teleskopov, ale teleskop určený na skúmanie gama žiarenia. A napokon v názvoch ako *gama výbuch* ide o výbuch vyvolaný žiarením gama vo vesmíre, v názve *gama rozsah* o rozsahu vyvolaný výbuchom gama žiarenia. Podobný posunutý význam morfémy *gama* je aj v názve nového vedného odboru: *gama astronómia.* Je to astronómia, ktorá skúma žiarenie vo vesmíre. Ako vidieť z uvedených príkladov, morféma *gama* vlastne označuje gama žiarenie v rozličných sémantických vzťahoch.

Z názvu *gamaglobulín,* ktorý sme uviedli ako príklad na determinologizáciu názvu, vidieť, že sa morféma *gama* už píše dovedna, čiže vystupuje tu už ako nesamostatná predponová morféma. Jej predponový charakter lepšie vynikne v porovnaní s takými slovami, kde na jej mieste vystupuje iná predponová morféma. Vidieť to napr. na trojici *gamagram — sonagram — kardiogram* alebo *gamafón — mikrofón — megafón, gamaskopia — endoskopia — mikroskopia.* Na predponový ráz tejto morfémy napokon poukazujú aj slová s predponou *beta-,* napr. *betatrón* (v porovnaní s názvami *fázotrón — cyklotrón — synchrotrón*). Predponový charakter má morféma *gama-* aj v názvoch ako *gamadefektoskopia, gamaspektrometria.*

Uvedené príklady jasne ukazujú, že odborné názvy vznikajú aj tak, že z pôvodných číslicových symbolov sa môžu stať samostatné morfémy používané v atributívnom postavení a vyjadrujúce rozličné prenesené významy a napokon až predponové morfémy vyjadrujúce vzťah k pôvodnému názvu s číslicovým symbolom.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

*Niektoré aktuálne otázky jazykovej kultúry v ZSSR**

MARGITA MASÁROVÁ

1. Ak ešte pred 20—25 rokmi mnohí sovietski predstavitelia právom vyčítali jazykovedcom, že sa nedostatočne venujú problémom jazykovej kultúry, dnes možno bez zveličovania povedať, že súčasnú etapu kultúrneho rozvoja sovietskej socialistickej spoločnosti charakterizuje neprestajne rastúci záujem o jazyk, o kultúru písaného a hovoreného prejavu. Vo vedomí ľudí sa čoraz viac upevňuje presvedčenie, že miera správnosti vyjadrovania je ukazovateľom všeobecnej kultúry človeka. Chápanie spoločenskej dôležitosti spisovného jazyka a starostlivosť o jeho vývin určujú cieľavedomú jazykovú politiku.

2. Spoločenská závažnosť jazykovej kultúry sa okrem iného ukazuje v mnohých publikáciách s touto tematikou. Napr. vydavateľstvo Nauka vydáva v spolupráci s oddelením jazykovej kultúry Ústavu ruského jazyka AV ZSSR sériu tematických zborníkov pod spoločným názvom *Kuľtura russkoj reči.* Z nich na prvom mieste treba spomenúť zborníky *Grammatika i norma, Jazykovaja norma i statistika, Literaturnaja norma i prostorečije* (1977), pretože predstavujú komplexný výskum rozličných stránok spisovnej normy a otázok kultúry ruského jazyka. Tieto publikácie vychádzajú zo základných téz zborníka *Aktuaľnyje problemy kuľtury reči* z r. 1970. Z monografických prác boli v roku 1979 dokončené knihy *Literaturnaja norma v leksike i frazeologii* a *Russkoje sceničeskoje proiznošenie;* ďalej treba uviesť dve práce K. S. Gorbačeviča — *Normy sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka* (1978) a *Variantnosť slova i jazykovaja norma* (1978). L. I. Skvorcov obhájil doktorskú dizertáciu na tému *Teoretičeskije osnovy kuľtury reči.*

Prirodzene, že práca v oblasti jazykovej kultúry sa nezaobíde bez dobrých slovníkových príručiek. Okrem základných lexikografických prác, ako je pripravované nové vydanie tzv. akademického slovníka, Ožegovovho *Slovaria russkogo jazyka,* možno uviesť špeciálnejšie slovníkové publikácie, napr. *Trudnosti slovoupotreblenija i varianty norm russkogo literaturnogo jazyka* (správu pozri v Kultúre slova, *8,* 1974, s. 252—253) a pripravovaný slovník *Novyje slova i značenija*

* Text bol pripravený ako úvodné slovo na besedu o jazykovej kultúre v ZSSR, ktorú v rámci lanského Mesiaca československo-sovietskeho priateľstva zorganizovala pobočka ZČSSP pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV.

v russkom jazyke poslednich desiatiletij. V pláne Ústavu ruského jazyka na rok 1980 sú aj ďalšie tituly, napr. *Stilističeskij slovar' (poňatija i terminy)* — práca plánovaná na 5 rokov.

Veľmi záslužnú prácu v oblasti jazykovej kultúry vykonávajú časopisy a rozhlas. Od r. 1967 vychádza z inciatívy spomínaného ústavu špeciálny časopis *Russkaja reč* (dvojmesačník), ktorého úlohou je jazyková osveta a výchova čitateľov, všestranné propagovanie poznatkov o ruštine, jej dejinách a kodifikácii. Venuje sa aj otázkam terminológie, štylistiky, analyzuje jazyk učebných pomôcok ap. Napokon tento časopis je dostatočne známy aj u nás, informoval o ňom aj náš časopis (pozri Kultúra slova, *1*, 1967, s. 312—3).

Redakcia literárno-dramatického vysielania Všezväzového rozhlasu vysiela raz do mesiaca cyklus relácií pod názvom *Besedy o russkom jazyke*, ktoré sa stretajú s veľmi živým záujmom poslucháčov. Okrem toho jestvuje aj ďalšia relácia — jazyková poradňa v rozhlase pod názvom *V mire slov*.

3. V tomto ani zďaleka nie úplnom výpočte publikácií týkajúcich sa jazykovej kultúry sme zámerne uviedli dve mená: L. I. Skvorcov a K. S. Gorbačevič, pretože v našej informácii o jazykovej kultúre v ZSSR sa opierame najmä o citované práce týchto dvoch autorov.

L. I. Skvorcov chápe jazykovú kultúru ako ovládanie normy v oblasti výslovnosti, prízvuku, používania slov, gramatiky a štylistiky, ale rozumie ňou aj umenie, schopnosť využívať výrazové prostriedky jazyka v rozličných jazykových situáciách primerane cieľu, úlohám a obsahu komunikácie. Rozlišuje teda dva stupne ovládania spisovného jazyka: *jazykovú správnosť* a *jazykové majstrovstvo*. Jazyková správnosť znamená dodržiavanie noriem súčasného spisovného jazyka, v ktorých jeho používatelia vidia vzor, ideál alebo všeobecne prijatý úzus. Hodnotenie výrazových prostriedkov z hľadiska správnosti je dosť kategorické: *správne — nesprávne, po rusky — nie po rusky, možno — neslobodno* ap. Jazykové majstrovstvo na rozdiel od jazykovej správnosti nie je iba dodržiavanie noriem spisovného jazyka, ale aj umenie vybrať z jestvujúcich variantov významovo najpresnejší, štylisticky najvhodnejší, najvýstižnejší a najpochopiteľnejší spôsob vyjadrovania. Hodnotenie výrazových prostriedkov (najmä variantov) z hľadiska jazykového majstrovstva je menej kategorické: *lepšie — horšie, presnejšie, jasnejšie, výstižnejšie ako iné* ap.

Ústredným pojmom jazykovej kultúry je spisovná norma. Norma je vodidlom celého jazykového kolektívu v jeho mnohostrannej rečovej činnosti. Preto sa za jednu z najdôležitejších úloh pokladá skúmanie objektívnych jazykových noriem vo všetkých jazykových rovinách, ako aj skúmanie ich ustálených (tradičných) foriem a rozvíjajúcich sa alebo novovznikajúcich tendencií ku zmenám.

Jazyková norma, to sú podľa Skvorcova pravidlá výslovnosti, gramatiky a používania slov zaužívané v jazykovej praxi vzdelaných ľudí. Spisovná norma sa utvára ako výsledok spoločensko-historického výberu z jestvujúcich, novoutvorených alebo z pasívnej slovnej zásoby minulosti pochádzajúcich jazykových prvkov, z ktorých sa utvárajú najadekvátnejšie, najvhodnejšie a všeobecne platné pravidlá.

Norme spisovného jazyka sa pripisujú osobitné vlastnosti: pravidelnosť a všeobecná záväznosť. Napriek tomu norma nie je nemenná. Jazyk je v ustavičnom vývoji a ten vyvoláva rozkolísanosť a zmeny normy. Iné príčiny rozkolísavania normy sú napr. vzájomné ovplyvňovanie štýlov, pôsobenie iných jazykov, úsilie o úspornosť vyjadrovania a pod. V dôsledku toho jedny pravidlá zanikajú a zjavujú sa nové, ktoré zo začiatku vyvolávajú rozpaky používateľov spisovného jazyka, niekedy aj ich odmietanie alebo odpor. Preto stará a nová norma dočasne koexistujú, navzájom si konkurujú. Tak vzniká ďalšia nevyhnutná a násilne neodstrániteľná vlastnosť normy — jej variantnosť.

Vyriešiť pochybnosti o hodnotení a výbere variantov je jedna z najnaliehavejších úloh jazykovej normalizácie (u nás je vžitý termín *kodifikácia).* Skúmanie konkurencie variantov je nevyhnutnou podmienkou a súčasťou zisťovania perspektívy rozvoja ruského spisovného jazyka a vypracovania dynamickej normy, ktorá nielen reprodukuje hotové tradičné vzory, ale ustavične prináša aj nové formy v procese rečovej činnosti a odráža fungovanie jazyka v konkrétnej situácii a v jeho nepretržitom vývine. V rozhodovaní o správnosti variantu sa jazykovedci neopierajú o vlastný vkus, lež o viaceré objektívne faktory, ako sú písomné pramene rozličných žánrov, zákonitosti vývinu spisovného jazyka, zápisy hovoreného slova, výsledky dotazníkov, zisťovanie verejnej mienky a i. Veľmi dôležitú úlohu má lístková kartotéka — záznamy rozličných jazykových javov a faktov. Najväčšia takáto kartotéka (okolo šesť miliónov lístkov) je v leningradskej pobočke Ústavu ruského jazyka AV.

4. Uvážený a materiálovo podopretý prístup k hodnoteniu variantov nájdeme v spomínanej knihe K. S. Gorbačeviča *Variantnosť slova i jazykovaja norma.* Autor v nej spracúva široký okruh otázok týkajúcich sa všeobecných vlastností variantov slova, ako aj konkrétnych zložitých a často rozporných faktov súčasného jazyka. Z teoretického hľadiska je dôležité zistenie podmienok, ktoré umožňujú identifikovať jazykové jednotky ako varianty jedného slova, a určenie hraníc variovania pri zachovaní totožnosti slova. Presné vymedzenie hraníc variovania zo stránky prízvukovej a fonematickej, ako aj dodržiavanie princípu totožnosti morfologickej štruktúry umožňuje rozlišovať variantnosť od funkčne podobného javu — synonymie. Podľa

autora zanikanie niektorých príčin vyvolávajúcich formálnu variantnosť a živelná snaha nositeľov jazyka spolu s vedomým úsilím kodifikátorov zameraným na odstraňovanie funkčne nezaťažených variantov vedú k postupnému ubúdaniu variantnosti. Ale tento proces je veľmi pomalý a podľa Gorbačevičových pozorovaní aj nerovnomerný: na fonematickej rovine prebieha rýchlejšie, na prízvukovej a morfologickej pomalšie; pritom sa zdôrazňuje nové chápanie úlohy a miesta sémantickej diferenciácie variantov na súčasnom stupni vývinu spisovnej ruštiny. Snaha o významové rozlíšenie častejšie ustupuje unifikačnému procesu v prospech produktívneho variantu.

Uvedieme niektoré zaujímavé prípady, keď sa kodifikátori usilujú zachovať historicky odôvodnené variantné dvojice, ale v praxi sa to ukazuje nereálne, lebo požiadavky normatívnych príručiek nedodržiavajú ani spisovatelia, ani lingvisti, ba ani rusisti. Z oblasti prízvukových variantov ide o dvojice *mýšlenije* (vo význame „proces") — *myšlénije* („schopnosť"); slovníky prísne rozlišujú *rázvityj* (príčastie) a *razvitój* (prídavné meno). V jazyku súčasných používateľov ruštiny sa bežne používajú vyjadrenia *rázvitaja promyšlennosť, rázvityje strány.* Iný príklad na prízvukové varianty poskytuje názov Dostojevského románu *Unižónnyje i oskorbľonnyje* (Ponížení a urazení); dodnes sa tvar *unižónnyje* zamieňavo používa s tvarom *unížennyje.* Z oblasti morfologických variantov možno spomenúť takýto príklad: tvar *tormozá* (brzdy) sa kedysi spájal len s konkrétnym významom — *nažať na tormozá* (šliapnuť na brzdy). V prenesenom význame bol príslušný plurálový tvar odlišný: *tórmozy progressa* (brzdy pokroku). Dnes je však aj v prenesenom význame bežný tvar *tormozá: nravstvennyje tormozá* (morálne zábrany).

Pozoruhodný je postoj autora k sémantickej diferenciácii variantov. Odmieta dosť rozšírený názor, že diferenciácia variantov je pre jazyk užitočná vec, istá vymoženosť, produktívny a zákonitý jav, a argumentuje tým, že také normatívne obmedzovania ako napr. v spojeniach typu *kátit bočku* (gúľa sud) a proti tomu *katít na velosipede* (uháňa na bicykli) sa ťažko pamätajú a nedodržiavajú ich ani sami kodifikátori. Takáto diferenciácia neuľahčuje, ale sťažuje rečovú činnosť. Výber jedného z variantov je spojený s určitou rozumovou námahou, ktorá je v tomto prípade neekonomická a komunikatívne neopodstatnená. Splývanie dvoch variantov neochudobňuje jazyk sémanticky, pretože dva významy sa akumulujú v jednom tvare a nebezpečenstvo zámeny odstraňuje kontext. No neslobodno upadnúť ani do druhej krajnosti, t. j. podceňovať dôležitosť sémantickej funkcie variantov napr. v umeleckej reči. Správne pripomína L. I. Skvorcov, že pre bežný hovorený jazyk je prirodzené zjednodušovanie a zjednocovanie foriem, ale nemožno to mechanicky aplikovať na mnoho-

raké žánre písaného jazyka. Tam sa môže sémanticky obohatený variant dávať dokonca do protikladu k základnému variantu a byť prostriedkom spresňujúcim základnú myšlienku výpovede. Ale aj napriek tomu v ďalšom vývine sa podobné významové odtienky stierajú a formálna analógia pohlcuje významovú diferenciáciu.

Na rozdielne črty variantnosti v rozličných jazykových rovinách poukazuje K. S. Gorbačevič v kapitolách o prízvukových, fonologických a morfologických variantoch. Pri hodnotení konkurujúcich variantov sa vždy opiera o vyskúmanie príčin vyvolávajúcich variantnosť a delí ich na vonkajšie a vnútorné. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že v terajšom štádiu jazykového vývinu vonkajšie príčiny variantnosti postupne slabnú (sú to napr. vplyvy dialektov, kontakty s inými jazykmi) a rozhodujúcimi sa stávajú vnútrosystémové príčiny. Patrí k nim napr. analógia (formálna alebo významová), nezhoda medzi obsahom a formou, úsilie o úspornosť formy alebo uľahčenie výslovnosti ap. Na vznik variantov má vplyv aj okolnosť, že sa dovedna spája niekoľko príčin variovania. Na ilustráciu niekoľko príkladov: vplyv analógie pôsobil napr. na vznik prízvukových variantov v tvaroch ženského rodu krátkych trpných príčastí: konkrétne popri tvare *prodaná* sa zjavil tvar *pródana* analogicky podľa *pródan, pródany, pródano;* popri podobe *vichrilsia* existuje podoba *vichrílsia* vzniknutá analogicky podľa slovies typu *kružílsia.*

Protiklad medzi obsahom a formou zapríčiňuje kolísanie v gramatickom rode neologizmov a skratkových slov. Napr. slovo *cunami* (veľká morská vlna) je podľa formálneho príznaku nesklonnosti stredného rodu, ale na základe nepriamej významovej motivácie podľa rodového pojmu *vlna* vznikol aj variant ženského rodu. (V slovenčine je slovo *cunami* stredného rodu podľa formálneho príznaku nesklonnosti). Podobne aj slovo *lipsi* je stredného rodu na základe formálneho príznaku nesklonnosti, no na pozadí rodového pojmu *tanec* vznikol aj variant mužského rodu. Slovo *taksi* malo zo začiatku až tri varianty: podľa formálneho príznaku nesklonnosti variant stredného rodu (ten sa kodifikoval v súčasnom jazyku), v zhode s názvom *avtomobil'* variant mužského rodu a podľa názvov *avtomašina* alebo *mašina* aj variant ženského rodu. (V slovenčine opäť najviac zavážil formálny príznak — slovo *taxi* je stredného rodu).

Gramatický rod značkových a skratkových slov sa pôvodne určoval na základe nepriamej významovej motivácie. Napr. značka *TASS* sa zaraďovala k strednému rodu podľa určovaného slova *agentstvo,* neskôr vznikol variant mužského rodu podľa formálneho príznaku, t. j. podľa zakončenia na tvrdú spoluhlásku (podobne ako v slovenčine, kde je značka *TASS* mužského rodu).

Vplyvom tendencie k úspornosti vznikli napr. morfologické va-

rianty v 2. p. mn. č. pri názvoch jednotiek miery *(gramm* popri *grammov, gektar* popri *gektarov)*, pri názvoch osôb podľa národnej a národnostnej príslušnosti *(baškir* popri *baškirov, chorvat* popri *chorvatov, tatar* popri *tatarov)*, pri slovách označujúcich druhy ovocia a zeleniny *(apeľsin* [pomarančov] popri *apeľsinov, baklažan* popri *baklažanov, mandarin* popri *mandarinov)*, pričom výskyt variantu závisí často od druhu slovného spojenia: tvary *apeľsin, pomidor* sa spájajú s jednotkami váhy *(kilogramma apeľsin, tonna pomidor)*, ale v slovných spojeniach s obsahovým genitívom prevláda variant *apeľsinov, pomidorov*, napr. *cena apeľsinov, jaščik* [debna] *iz-pod pomidorov* [paradajok].

Tradičný názor, že spisovná norma sa realizuje v textoch najlepších národných spisovateľov a majstrov umeleckého slova, platí aj v súčasnosti. Modifikuje sa však v tom zmysle, že vplyv jazyka umeleckej literatúry na normu spisovného jazyka sa oslabuje a rastie vplyv rozhlasu, televízie a filmu. Jazyk umeleckej literatúry je podľa Gorbačeviča samostatným útvarom národného jazyka (podľa iných autorov — napr. F. P. Filina — je zložkou spisovného jazyka, ktorá má širšiu platnosť ako spisovný jazyk).

5. Vplyvom vedecko-technickej revolúcie sa spisovný jazyk stáva zložitejším, obohacuje sa o nové vedecké pojmy a termíny, pričom zachováva svoje vnútorné zákonitosti. Tento zákonitý jav v jazyku — obohacovanie o nové prvky — neslobodno zamieňať s jeho zaplavovaním neadekvátnymi novotvarmi alebo s ochudobňovaním. Jazyk znečisťujú a ochudobňujú všetky tie naoko nové prostriedky, ktoré neprinášajú ďalšie významové odtienky, ktoré sú jednoducho dubletnou podobou toho, čo už v jazyku jestvuje, ktoré prekrúcajú a vulgarizujú bežný hovorený aj písaný jazykový prejav. Za škodlivú módu treba pokladať používanie cudzojazyčnej lexiky, napr. slová *dominirovať, utrirovať, prevalirovať, parametr, forum korrektiv.* V súvislosti s preberaním nových cudzojazyčných prvkov do súčasného jazyka sa aj kodifikátori ruského jazyka stretávajú nielen s purizmom (hoci azda v porovnaní s inými jazykmi v menšom rozsahu — L. I. Skvorcov dokonca hovorí, že v ZSSR sa purizmus stráca), ale aj s opačným javom, ktorý nazývajú antinormalizátorstvo.

Jazykový purizmus sa charakterizuje ako úsilie očistiť jazyk od všetkých cudzojazyčných slov a výrazov, od všetkých neologizmov, ako odmietanie lexikálnych a gramatických prvkov z teritoriálnych a sociálnych nárečí, tzv. ľudových prvkov, profesionalizmov ap. V širokom zmysle je purizmus zveličene prísny a nezmieriteľný postoj k akýmkoľvek preberaným prvkom a novotvarom a ku všetkým subjektívne chápaným prípadom znetvorovania, vulgarizovania a poškodzovania jazyka. Priamym protikladom k purizmu je antinormalizá-

torstvo — názor, že v jazyku je dovolené všetko (vsiodozvolennosť), hlásanie živelnosti v jeho vývine, odmietanie zámerného zasahovania do jazykového procesu, popieranie potreby vedeckej kodifikácie ap. Nihilistický postoj k normalizačnej činnosti sa pripisuje napr. akademikovi Šachmatovovi, zo súčasných spisovateľov A. Jurgovovi. K. S. Gorbačevič v inej súvislosti vtipne pripomína, že aj odporca normalizácie (kodifikácie) sa napokon usiluje písať správne.

6. So zreteľom na našu situáciu pokladáme za užitočné odcitovať na záver názor L. I. Skvorcova o jazykovej kultúre, ktorý isto nevyjadruje iba jeho osobné presvedčenie, ale s ktorým sa vďačne stotožnia aj pracovníci v oblasti jazykovej kultúry u nás: „Jazyková kultúra predpokladá vysokú všeobecnú kultúru človeka, jeho lásku k materinskému jazyku, nekompromisné stanovisko k jeho prekrúcaniu a ochudobňovaniu. Jazyk ako najdôležitejší prostriedok komunikácie sa rozvíja a žije podľa svojich vlastných vnútorných zákonov, ktorým sa musíme podriadiť. Práve preto je kultúra materinského jazyka osobnou vecou každého a súčasne spoločnou vecou všetkých." A v súvislosti so starostlivosťou o jazykovú kultúru u nás hodno pripomenúť závery vyplývajúce z Gorbačevičovej knihy *Normy sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka:* „Zvyšovanie jazykovej kultúry, výchova k správnemu jazykovému vkusu nespočíva v slepom pridržaní sa omieľaných dogiem, ale v uvedomovaní si objektívnych zákonitostí vývinu spisovného jazyka. Tí, čo majú nejakým spôsobom do činenia s kodifikáciou a propagovaním normy spisovného jazyka, majú predovšetkým vysvetľovať, nie nariaďovať, učiť, nie poúčať."

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

Čudná rozprávka

EVA RÍSOVÁ

Čudná rozprávka je názov rozhlasovej hry pre deti a mládež od Emila Fillu, ktorá získala prvé miesto v autorskej súťaži r. 1980 a premiéru mala 26. decembra toho istého roku. Keďže je to rozprávka naozaj nezvyčajná svojím námetom, kompozíciou i jazykovými prostriedkami, doslova „čudná", ako sa hovorí v názve, zaslúži si, aby sme jej venovali trocha pozornosti.

Prednosťou rozhlasových hier je, že v nich autori môžu všestranne uplatniť tvorivú fantáziu a experimentovať vo výbere tematiky, slova,

v spôsobe motivácie, v realizačných postupoch atď. Spomínané momenty sa v Čudnej rozprávke využívajú naplno.

Už to, že je hra napísaná, lepšie povedané „ušitá na telo" dvoch konkrétnych osôb — hercov, národných umelcov Jozefa Kronera a Karola Machatu —, vybočuje z rámca bežných rozprávok. Autor dôverne pozná Kronerovu záľubu v rybárení, zároveň však aj Machatovu nechuť k tomuto tichému športu a spomenutými protikladmi motivuje vstupnú zápletku svojej hry. Obligátne nadprirodzené rozprávkové bytosti reprezentuje lúčny koník, no nie obyčajný, ale syn kráľa lúčnych koníkov — koník princ. Kroner ho chytí do dlaní na nevydarenej rybačke a chce ho použiť ako vnadidlo na ryby v nádeji, že sa mu naň bude lepšie chytať. Tak ako v iných rozprávkach aj tu je výkupným za slobodu splnenie troch želaní. Kroner veľmi neverí v koníkovu všemocnosť, domnieva sa, že sa mu všetko iba sníva. Predsa však vysloví želanie, ktoré pokladá za najabsurdnejšie, aby uvidel vedľa seba Machatu chytať ryby. Želanie sa mu splní. Machatu, vyhrievajúceho sa na slniečku v záhrade, zdvihnú neznáme sily do povetria a odnášajú ku Kronerovi. Kroner, neveriac svojim očiam, v úžase vysloví neopatrne aj druhé želanie, aby Machata chytil poriadnu rybu. V tom momente sa na Machatovej udici trepoce velikánska hlavátka. Vidiac, ako sa dve len tak do vetra vyslovené želania ihneď splnili, stráca Kroner odvahu vysloviť tretie. Hľadanie stratenej odvahy v Úrade pre straty a nálezy, akoby to boli dajaké stratené kľúče alebo okuliare, je potom ďalším motívom na rozvíjanie deja. V spomínanom úrade sú stratené veci umiestnené podľa abecedy. Odvaha sa teda hľadá v oddelení či skôr v kráľovstve písmena *O*. Personifikované písmeno *O* sedí v bielom splývajúcom rúchu na hlavnom tróne a na vedľajších trónoch v podobných odevoch sedí *Ó, Ò, Ő,* iba *Ō* má na sebe detviansky kroj aj so šviháckym klobúčikom. Oproti namyslenému *O* aj ostatným jeho neprívetivým druhom je *Ō* skromné, srdečné a výdatne pomáha Kronerovi pri hľadaní stratenej odvahy. Nežiada za to nijakú odplatu, iba túži zajesť si pravého bačovského oštiepka. Kroner sa chce milému *Ō* zavďačiť, nuž jeho posledným želaním sú oštiepky. Aj to sa mu splní a hlavní hrdinovia Kroner a Machata sa vracajú z rozprávky do skutočného života.

Hoci ide o hru pre deti a mládež, svojou vynachádzavosťou, humorom a ideálnym spojením reálneho z fantazijným upúta aj dospelých poslucháčov. Najmä v dialógoch pri vypĺňaní dotazníkov v Úrade pre straty a nálezy je veľa irónie na často nezmyselné otázky v rubrikách aj na využívanie dotazníkov. Uvádzame krátku ukážku:

Machata Uveďte známky zo všetkých predmetov na všetkých svojich vysvedčeniach. Na kieho čerta to potrebujú?! Fakt, toto sa mi musí snívať.

Kroner (Cituje) Uveďte, či sa vám snívajú farebné alebo čiernobiele sny. Ja uschnem! Niekto sa tu zbláznil, ale my dvaja to nie sme.
Machata Píš hocičo. Kto to bude kontrolovať, prosím ťa?
Kroner Veď píšem. Tak, ešte dátum a podpis.
Machata Zdolali sme to, hybaj.
Kroner (K vrátnikovi) No vidíte... vyplnili sme to čitateľne.
Vrátnik Dobre, dobre. Veľmi čitateľne to síce nie je... Dobre, dobre... založíme to.
Kroner Prečo to pcháte do toho vreca?
Vrátnik K ostatným dotazníkom.
Machata U vás sa odkladajú dotazníky do vriec?
Vrátnik A kam? Na to je predsa predpis. Tri roky tam budú ležať a potom rovno do zberu. Netreba ich zbytočne prekladať z fasciklov do vriec. Je to zlepšovák. Môj predchodca dostal zaň aj odmenu.

Deti zaiste najviac zaujmú tie časti rozprávky, ktoré autor vybudoval na jazykovom humore. Hneď na začiatku sa šikovne pohráva s viazvýznamovosťou slov: *korunka* (kráľovská) a *korunka* (na zube), *moc* (substantívum označujúce vládu, silu) a *moc* (hovorová príslovka s významom „veľa, mnoho"):

Koník Neoklamal! Počkaj! Keď si ma chytal, spadla mi z hlavy korunka.
Kroner Že korunka... Klamár si, obyčajný klamár!
Koník Tu je! Našiel som ju! Mám ju!
Kroner Aby ho... Nič nevidím... Kde si?
Koník Tu. Nastav dlaň... nižšie..., tak... Hop! Oklamal som ťa, či nie!?
Kroner No... neoklamal... Je to krásna korunka, len sa tak trbliece.
Koník Nielenže je krásna, ale je v nej všetka moja moc. Bez nej by som tie tri želania nemohol splniť.
Kroner Ja mám tiež zlatú korunku, ale moc nemá nijakú. Iba čo ma moc stála.

Hra s jazykom vrcholí v Úrade pre straty a nálezy, keď Kroner s Machatom vstupujú do kancelárie, ba skôr do kráľovstva *O*. Výnimočným znakom tohto kráľovstva je, že sa v ňom nepoužívajú nijaké iné samohlásky okrem *o, ó, ö, ő, ô*. Napr. na Machatov a Kronerov pozdrav *Dobrý deň* zaznieva odpoveď: *Dobro doň, dóbró dóň, döbrő döň, dőbrő dőň*. A tak sa v tomto kráľovstve z Machatu stáva *Mochoto* a z Kronera *Kronor*. Kroner sa, pravda, bráni takejto adaptácii svojho priezviska v obave, že by mohla nastať zámena medzi ním a hokejovými reprezentantmi Švédska, ktorých volajú *Tre Kronor*. *O* uzná Kronerov argument a v ďalších rozhovoroch upustí od nahrádzania ostatných samohlások samohláskou *o*.

Priestor na cibrenie detskej fantázie poskytuje aj hľadanie slov s troma a so štyrmi *o*, ktoré majú byť výkupným za vrátenie stratenej

odvahy. Kroner s Machatom splnia dané podmienky, nájdu potrebné slová a Kronerova odvaha sa vracia k svojmu majiteľovi takto:

O	Musím uznať, že ste hlavičky. Kronerova stratená odvaha sem ku mne! Neschovávaj sa, vidím ťa! Si za ohradou pod oleandrom! Stúpaj sem ku mne!
Odvaha	(Tichučko) Ja som sa neschovávala, ja som zaspala.
O	A patrí sa to, strácať sa?
Odvaha	Nestrácam sa, prvý raz som sa stratila.
Machata	Vlastne, on ťa stratil.
O	To je jedno. (Kričí) Druhý raz nech sa to nestane! To ti vravím ja, najväčšie a najmocnejšie písmeno na svete!
Odvaha	(Vzdorovito) Ale nohy máte do O!
Kroner	Čušíš!? Či sa to patrí?
Odvaha	Tak prečo na mňa kričí!? Nič také som neurobila. Stratiť sa môže každý.
O	Takô tenkô, dengľavô a rečí má... Len to do konopí za strašidlo na vrabce.
Kroner	Radšej ju vezmem so sebou. Naozaj ju veľmi potrebujem.
Odvaha	Veď ja pôjdem. (Hanblivo) Ja ťa rada.
Machata	Ejha!
O	Len sa ber. Tenká je ako nepodarené i, a ešte aj pichľavá. Vraj mám nohy do O.
Odvaha	Aj odtučňovačku by ste mohli začať.

Na tomto dialógu aj na ostatných, ktoré sme citovali, vidieť, ako prirodzene sa realizujú rozhovory medzi jednotlivými postavami hry, či už ide o skutočné osoby (Machata, Kroner, vrátnik) alebo rozprávkové bytosti (koník princ, odvaha, o). Nie je v nich nič násilné, a hoci sú plné fantázie, pôsobia prirodzene. Dialógy sa zväčša skladajú z jednoduchých, často jednoslovných viet s rozličnou modálnosťou. Želacie a rozkazovacie vety sa striedajú s opytovacími a oznamovacími, časté sú prerývané výpovede aj elipsy tak ako pri bežných každodenných rozhovoroch.

V hre sa používajú neutrálne jazykové prostriedky spolu s hovorovými a expresívnymi výrazmi, ako sú *nafukovačka, odtučňovačka, zlepšovák, frmol, švacnúť, vypliešťať, byť celý paf, furt, moc* a pod. Dakedy jediné slovo stačí autorovi na charakterizovanie postavy. Napr. slovo *písadlo* v ústach vrátnika Úradu pre straty a nálezy dobre vystihuje postavu usilujúcu sa vyzerať učene a dôležito (slovo *písadlo* je utvorené analogicky ako napr. *strúhadlo* a veľa iných pomenovaní nástrojov, no bežne sa nepoužíva, lebo ustálené názvy písacích nástrojov sú *ceruzka* a *pero;* dnes je skôr príznačné pre študentský slang). Z prirovnaní v *Čudnej rozprávke* upúta svojou nezvyčajnosťou najmä jedno: *Jasné* (vysvetľovanie) *ako dobre dlhý*

železničný tunel. Ostatné, napr. *kyslá* (slivka) *ani štiav, hlavátka ani poleno* a pod. sa používajú bežne. Sympatie malých i veľkých poslucháčov si nepochybne získala aj postavička *Ô* (v podaní Antona Mrvečku), ktorá nielen svojím oblečením v detvianskom kroji, čo si poslucháč môže predstaviť podľa vlastnej fantázie, ale aj rýdzim stredoslovenským nárečím manifestuje svoj pôvod, napr. *onô, to by bolo komplikovanô, to je jednoduchô, takô tenkô, dengľavô* a pod.

Tým, že autor vybral za hlavných hrdinov svojej *Čudnej rozprávky* národných umelcov Jozefa Kronera a Karola Machatu, ktorí patria medzi hlavných interpretov vo vysielaní pre deti a mládež, akoby bol chcel vzdať hold ich hereckému majstrovstvu. Zároveň však ukázal, že na poli rozhlasovej hry pre deti a mládež ešte vždy možno veľa objavovať a že hra s jazykom je v tomto smere nevysychajúcim prameňom.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

O lexikálnych zmenách v príslovíach a porekadlách

JOZEF MLACEK

Hoci sa ojedinele aj dodnes vyskytujú vo frazeológii mienky, podľa ktorých sa významovo rovnocenné frazémy s lexikálnymi rozdielmi medzi sebou nepokladajú za varianty jednej jednotky, ale za synonymné frazémy, vo všeobecnosti sa teória skôr prikláňa k vydeľovaniu lexikálnych variantov frazémy. Aby sa predišlo nejasnostiam pri ich vymedzovaní práve vo vzťahu k synonymným jednotkám, teória určila základné rozdiely medzi obidvoma kategóriami (porov. napr. Lewicki, 1976; Mokijenko, 1976; v našej literatúre Močáryová, 1973; Mlacek, 1974).

Pozadie lexikálnej variantnosti sa všeobecne vidí vo viacslovnosti frazémy. Práve z viacslovnosti frazémy vyplýva podľa citovaného V. M. Mokijenka (tamže, s. 8) istá mobilnosť jednotlivých komponentov jednotky, a teda aj fakt, že pri väčšine frazém existuje menšia alebo väčšia lexikálna premenlivosť (V. M. Mokijenko hovorí v tejto súvislosti o pomerne širokej variačnej amplitúde väčšiny frazém — tamže, s. 5).

Cieľom tohto príspevku nie je znova riešiť všeobecné otázky lexikálnej variantnosti vo frazeológii. Chceme sa v ňom na základe po-

rovnávania variantov, ako ich zachytil A. P. Záturecký vo svojich *Slovenských príslovíach, porekadlách a úsloviach* (príklady budeme uvádzať podľa 3. vydania z r. 1974), a variantov tých istých jednotiek v súčasnej slovenčine dotknúť vývinu samej variantnosti. Vieme totiž, že variantnosť sa nielen vo frazeológii, ale všeobecne v jazyku pokladá za prejav dynamiky, vývoja (porov. napr. Dvonč, 1977). Konkrétne budeme sledovať variantnosť prísloví a porekadiel, ale na viacerých miestach budeme prihliadať aj na vývin lexikálnej variantnosti pri vlastných frazémach.

Hoci sme si určili predovšetkým konkrétne, praktické ciele (zistiť, ako je to vo vývine v novšej slovenskej frazeológii a paremiológii), pri sledovaní lexikálnej variantnosti frazém predsa len sa vynárajú aj otázky všeobecnejšej povahy. Ide totiž o chápanie, vysvetľovanie tohto vývinu. Niekedy sa — najmä v čisto synchrónne orientovanej frazeológii — vyslovovali názory, akoby variantnosť (najmä lexikálna, ale myslelo sa aj na iné druhy) vo frazeológii vznikala až ako druhotný jav, ako reakcia na ustálenosť, petrifikovanosť istých jednotiek. Mysleli sa tu predovšetkým individuálne zásahy umeleckých tvorcov do celkom zmeraveného zloženia, nemennej skladby a prípadne aj do ustálených tvarov jednotlivých slov petrifikovaných slovných spojení.

Proti takýmto pretrvávajúcim mienkam V. M. Mokijenko, opierajúc sa o výsledky historickej a porovnávacej frazeológie, zreteľne ukázal, že variantnosť je organickým štádiom vývinu slovného spojenia od celkom voľného, neohraničeného cez čiastočné ohraničenia syntaktickej spájateľnosti príslušných slov (práve na tomto stupni sa uplatňuje variantnosť) až prípadne k celkom zmeravenému ustálenému spojeniu (Mokijenko, tamže).

Presvedčivé výsledky uvedených výskumov ukazujú, že tento smer vývinu variantnosti treba naozaj pokladať za základný a najbežnejší. Na druhej strane však treba pripustiť fakt druhotnej lexikálnej variantnosti, teda takej, ktorá prichádza už nie na pozadí spomínaných širších súvislostí medzi celkom voľným a celkom ustáleným spojením, ale ako inovácia na pozadí jedinej, celkom petrifikovanej podoby vlastnej frazémy.

Ale ani týmto konštatovaním sa ešte všetky teoretické predpoklady lexikálnej premenlivosti vo frazémach nevyčerpávajú. Okrem uvedených dvoch možností (zužovanie spájateľnosti — rozširovanie spájateľnosti lexém) je tu ešte fakt prostej lexikálnej zmeny, ktorá môže mať podľa J. A. Gvozdareva až trojaký cieľ: a) osvetliť veľmi zastretú vnútornú formu frazémy; b) zlepšiť, zdokonaliť vonkajšiu formu frazémy; c) špecializovať frazému zemepisne alebo sociálne podľa nositeľov jazyka (1977, s. 38).

Na základe takýchto všeobecnejších poznatkov chceme vo vlastnom výklade sledovať a charakterizovať všetku tú rozmanitosť, akú nachádzame pri lexikálnej variantnosti frazém spred storočia, ako sa uvádzajú v Záturecképo zbierke *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia,* a porovnať ich so súčasnou frazeológiou. Pravda, musíme tu mať na pamäti aj isté osobitnosti, ktorými sa vyznačuje paremiológia oproti vlastnej frazeológii. A tak aj závery uvedené v predchádzajúcej úvahe, ktoré sa predsa len viac dotýkali vlastnej frazeológie, možno aplikovať v oblasti prísloví a porekadiel, o ktorú nám v tomto príspevku ide predovšetkým, iba pri rešpektovaní týchto osobitností. Máme tu na mysli najmä to, že kým vo vlastnej frazeológii treba počítať so špecifickou pomenovacou funkciou jej jednotiek, pri príslovia ch a porekadlách vystupuje do popredia špecifická komunikačná hodnota, ktorá sa často spája s osobitnou rytmickou, resp. rýmovou organizáciou, ktorá zasa pôsobí ako istý limitujúci činiteľ pri lexikálnom zložení jednotky aj pri jeho zmenách.

Netreba sa zoširoka pristavovať pri takých prípadoch, v ktorých nachádzame aj u Záturecképo, aj v súčasnom jazyku úplnú zhodu sledovaných jednotiek. Možno iba zaznamenať, že aj tu môže ísť o dve rozličné situácie. Prvá z nich je v tých prípadoch, keď jednotka bez lexikálnej premenlivosti si udržala tento znak až po súčasnosť — ani v súčasnej slovenčine nemá lexikálne varianty. Druhá situácia je zasa v prípadoch, keď lexikálna variantnosť istej jednotky sa z minulosti nezmenená zachovala až do súčasnosti. Pri spomínanom „sklone" frazém k variantnosti a k mobilnosti ich komponentov sú obidve uvedené situácie dosť zriedkavé, netypické, ale zaznamenať ich treba. Porovnajme aspoň jeden príklad, ktorý ilustruje druhú uvedenú situáciu: *Keď sa spí, nuž sa sní. — Kto spí, ten sní* (116). Obidve jednotky sa vyskytujú aj v súčasnej slovenčine, hoci pri druhej z nich možno zaznamenať aj konštrukčný variant: *Kto spí, tomu sa sníva.*

Osobitnú skupinu prípadov uvedú nasledujúce dvojice: *Takú radu za chliev kladú* (Záturecký, 442) — dnes: *Takú radu za pec kladú; Nešťastie nechodí po stromoch, ale po ľuďoch* (473) — dnes: *Nešťastie nechodí po horách, ale po ľuďoch.*

Obidva typy možno doložiť početnými príkladmi. Čo majú spoločné? V obidvoch dvojiciach sa staršia aj dnešná podoba javia ako celkom ustálené, bez lexikálnej variantnosti. A predsa je pri obidvoch dvojiciach posun medzi staršou a dnešnou formou. Povaha tohto posunu sa však zdá v každom prípade trochu iná. Prvú lexikálnu zámenu *(za chliev — za pec)* možno dávať do súvislosti s tým, čo citovaný J. A. Gvozdarev pokladá za zdokonaľovanie, zlepšovanie vonkajšej formy frazémy (jeho druhý dôvod lexikálnych zmien vo frazeológii). Slovo

chliev sa v tejto parémii pociťovalo ako príliš nápadné. V druhom prípade ide o typický metonymický posun vo výraze *(po stromoch — po horách)*, konkrétnejšie označenie sa nahrádza všeobecnejším.

Oveľa častejšie ako tieto prípady symetrického vývinu nachádzame v našom porovnaní prípady, pri ktorých je rozdiel v lexikálnej variantnosti u Zátureckého a v súčasnosti. Rozdiely sú tu nielen z hľadiska základnej situácie (u Zátureckého lexikálne varianty — v súčasnom jazyku nie, alebo naopak), ale aj z hľadiska počtu a povahy variantov pri existujúcej variantnosti v obidvoch prípadoch (u Zátureckého aj v súčasnosti).

Krajným prípadom sú také zvraty, pri ktorých staršia slovenčina mala dosť rozmanitú lexikálnu variantnosť a v dnešnej slovenčine týmto viacerým tvarom zodpovedá jediná forma danej frazémy. Nie sú to časté prípady, ale na druhej strane ich nemožno obísť. Máme tu na mysli takéto spojenie: *Capa odral. — Capa zabil. — Capa zastrelil* (341; v dnešnej slovenčine existuje jediná forma *streliť capa*). *— Nemá to ani hlavy, ani nôh. — Nemá to ani hlavy, ani ruky. — Nemá to ani hlavy, ani päty* (342; v dnešnej slovenčine je iba posledná podoba: *niečo (to) nemá ani hlavy ani päty*).

Prejav tej istej tendencie, totiž zužovanie lexikálnej variantnosti nachádzame aj v tomto prípade: *Rozumie sa do toho ako hus do piva. — Rozumie sa do toho ako koza petržlenu. — Rozumie sa do toho ako krava muškátu. — Rozumie sa do toho ako sliepka do piva a hus do neba. — Rozumie sa do toho ako žaba do orechov. — Rozumie sa tomu ako osol harfe a sliepka pivu* (s. 339). Z celého tohto radu šiestich ustálených prirovnaní, ktoré by bolo treba pri diferencovanosti ich vnútornej formy pokladať skôr za synonymá ako za varianty tej istej frazémy, zachovala súčasná slovenčina iba tri: *rozumie sa do niečoho ako hus do piva, rozumie niečomu ako koza petržlenu, ako krava muškátu.* Vidieť, že ustúpili najmä zložitejšie prirovnania s koordináciou v prirovnávacej zložke.

A ešte jeden výrazný prípad redukcie lexikálnej premenlivosti, tentoraz v parémii. Na mieste dnešného porekadla *Zíde z očí, zíde z mysle* uvádza A. P. Záturecký celý rad foriem, ktorý veľmi názorne ukazuje, ako sa niekedy, napr. pri prevzatí parémie z iných jazykov, hľadá príslušná, náležitá forma. V Slovenských príslovia, porekadlách a úsloviach nachádzame takéto formy: *Mimo očí, mimo mysle. — Pokiaľ na očiach, potiaľ na mysli. — Preč z očí, preč zo srdca. — Stratí sa z očí, vypadne zo srdca. — Zídeš mi z očí, zídeš mi z umu. — Z očí zišlo, z pamäti vyšlo* (77). Jednotka, ktorá sa v iných jazykoch vyznačuje okrem neslovesnosti najmä paralelizmom obidvoch zložiek podporeným niekedy (napr. v angličtine) aj rýmom (porov.: *Aus den Augen, aus dem Sinn; Out of sight, out of mind; Daleko od*

očiju, daleko od serca), má v niektorých uvedených slovenských formách tiež neslovesnosť, výraznú tendenciu k paralelizmu (takisto niekedy podopretú rýmom), inde zasa gnómickú osobu slovesa, koreláciu a pod. Ak k tomu pripočítame posuny slovesnej zložky *(Ø; vyšlo, zídeš, stratí sa, vypadne, zišlo, vyšlo)* aj mennej zložky *(myseľ, pamäť, srdce, um),* ukazuje sa tento prípad spolu s predchádzajúcimi ako vhodné overenie uvedenej tézy o zužovaní syntaktickej spájateľnosti slov v procese frazeologizácie slovných spojení.

Podobne ako pri symetrickej výmene komponentov aj v súvislosti so zužovaním variantnosti možno ako špecifický prípad uviesť frázy, v ktorých zaznamenávame metonymické posuny. A. P. Záturecký zachytáva jednak jednotku *To je voda na jeho mlyn* (483), ktorá sa v tejto podobe — pravda, s paradigmatickou premenlivosťou jednej zložky (*jeho, jej, môj, tvoj* atď.) — zachovala až do súčasnosti, jednak jednotku s podobou *To je voda na jeho kameň* (pričom sa myslí *mlynský kameň* — tamže).

Najväčšie lexikálne zmeny nachádzame pri takých frazémach, ktoré aj v staršom, aj v súčasnom štádiu existujú vo viacerých variantných podobách, ale v každom období ide o variantnosť a vôbec lexikálne zmeny iného druhu. Porovnajme napríklad situáciu pri dnešnom porekadle *Lepší vrabec v hrsti ako holub na streche,* pri ktorom sa v súčasnej slovenčine vyskytuje aj lexikálny variant *Lepší vrabec v hrsti ako zajac v chrasti.* Túto druhú formu zachytáva už aj A. P. Záturecký a má k nej aj ďalší variant *Lepší vrabec v hrsti ako zajac v tŕstí* (prirovnanie s holubom na streche vôbec neuvádza, ale má zasa aj ďalšie varianty, ktoré stoja na hranici medzi variantnosťou a frazeologickými synonymami, napr. výraz *Lepší zajac v hrsti ako desať v chrasti* — 365). Výskyt číslovky *desať* tu zaiste nie je bez istého vplyvu nemčiny, hoci tá má predsa trochu iný obraz na vyjadrenie rozoberaného významu: *Besser ein Vogel in der Hand als zehn über Land.*

Podobných prípadov s číslovkovými komponentmi bolo v staršom štádiu aj viacej. Porov. Záturecké podoby *Strach má veľké oči — Strach má sto očí.* V nemčine je ekvivalentný výraz *Furcht hat tausend Augen.* V súčasnej slovenčine niektoré takéto podoby ustúpili. Pravda, ústup jednotiek s číslovkovými zložkami možno zaznamenať už v čase zhromažďovania materiálu pre *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia.* Kým v staršej zbierke prísloví a porekadiel C. Zocha nachádzame napr. výraz *Štyri oči viac vidia ako dve* (ktoré presne zodpovedá nemeckému zvratu *Vier Augen sehen mehr als zwei* alebo anglickému *Four eyes see more than two* alebo francúzskemu *Quatre yeux voient plus que deux),* A. P. Záturecký má už variantné formy *Mnoho očí mnoho vidí* alebo *Viacej očí viacej vidí* (150). Napriek tej-

to všeobecnej tendencii však ostáva aj v dnešnej slovenčine celý rad frazém, v ktorých sa číslovkové komponenty nezmenili ani neustúpili.

Prípadom komplexnej zmeny v lexikálnom obsadení môže byť porekadlo *Trafila kosa na kameň.* Okrem tejto podoby uvádza A. P. Záturecký tieto ďalšie formy: *Trafil kosou na kameň. — Trafila palica na kyjak. — Trafila valaška na obuch (174). — Trafil kupec na kramára* (220). S poznámkou, že ide o posun vo význame, dokladá ešte jednotky *Trafil z kyja na kameň* (481) a *Trafil z kyja na palicu* (493). Ak odhliadneme od týchto dvoch posledných prípadov, ako aj od osobitného (synonymného) *Trafil kupec na kramára,* zisťujeme výraznú zmenu, rozptyl pri menných zložkách a veľkú ustálenosť slovesnej zložky. V súčasnej slovenčine je situácia práve opačná. Menná zložka *(kosa na kameň)* je pevne ustálená, v spisovnom jazyku tu niet lexikálnej variantnosti, zato výraznú variantnosť konštatujeme pri slovesnej zložke; už nielen *trafila,* ale často aj *padla, narazila,* zriedkavejšie *udrela.* Ojedinele (napr. v publicistike) sa stretneme aj s formou bez slovesnej zložky: *Kosa na kameň.*

Ako komplexný typ lexikálnych zmien sme tento prípad označili nielen pre početnosť posunov v prvom aj druhom prípade, ale aj preto, že kým zameniteľnosť v prvom prípade možno vidieť na pozadí spomínanej prvej všeobecnej tendencie, totiž zužovania syntaktickej spájateľnosti slov v procese prehlbujúcej sa frazeologizácie, druhý prípad pripomína skôr druhú uvedenú tendenciu, sekundárnu inováciu celkom ustáleného zloženia zmeravenej jednotky.

Stretnutie týchto dvoch tendencií vo vývine istej jednotky možno doložiť aj nasledujúcimi prípadmi. A. P. Záturecký uvádza takéto formy porekadla: *Kto sa topí, britvy sa chytá. — Kto sa topí, slamy sa chytá. — Kto sa topí, oblakov sa lapá. — Kto sa topí, šípa sa lapá. — Kto sa topí, pien sa lapá* (473). V súčasnej slovenčine pri tejto jednotke konštatujeme predovšetkým zúženie variantnosti *(Kto sa topí, britvy sa chytá; slamy sa chytá),* ale pri druhom uvedenom dnešnom variante je aj novšia podoba *(aj) slamky sa chytá.* Toto rozšírenie možno zasa vidieť v súvislosti s druhou uvedenou tendenciou. (Porov. aj Selivanov, 1977).

Citovaná literatúra poskytuje možnosť vysvetľovať niektoré z uvedených aj početných neuvedených zmien v lexikálnom zložení frazémy. Okrem niektorých, ktoré sme sa už pokúsili vysvetliť, ukazuje sa evidentným aj vysvetlenie takýchto ďalších prípadov: V ustálených prirovnaniach *To ide ako po masle, ako po liehach, ako po mydle* (341 — skrátili sme formu, Záturecký ich uvádza jednotlivo) možno dosť jasne ústup prirovnania *niečo (to) ide ako po liehach* chápať ako dôsledok nejasnej vnútornej formy (bežný používateľ jazyka nevie, čo sú liehy). Ak sa naopak do tohto radu dostáva prirov-

nanie *niečo ide ako po šnúre, po šnúrke* (nie bez vplyvu ekvivalentnej nemeckej jednotky), možno to s J. A. Gvozdarevom vysvetľovať ako zmenu vyjasňujúcu zastretú vnútornú formu frazémy. Podobne možno v rade *Robí to o dušu spasenú, o tri zdechy, o milých päť* (384—385) vykladať ústup podoby *robiť niečo o tri zdechy* alebo vo frazémach *I vo Viedni ľudia biedni, I v Pešti ľud vreští, I v Pešti bieda vreští* (241) ústup posledných dvoch foriem.

V porovnávanom materiáli však nachádzame aj početné zložitejšie prípady, v ktorých sú jednak formy, ktoré možno podobne ako v predchádzajúcich príkladoch vysvetliť v súvislosti s niektorou uvedenou všeobecnejšou tendenciou, jednak zase formy, kde takéto jednoznačnejšie vysvetlenie chýba. Pristavíme sa iba pri jednom takomto zložitejšom prípade. Na vyjadrenie myšlienky, že obidvaja ľudia, medzi ktorými sa má vyberať, sú rovnakí (rovnako hodnotení), má dnešná slovenčina varianty *Jeden za osemnásť, druhý bez dvoch za dvadsať* a *Jeden za deväťnásť, druhý bez jedného za dvadsať*, pričom sa zaznamenáva aj variant *Jeden za dukát, druhý za turák* (porov. Smiešková, 1974, s. 157). U A. P. Zátureckého nachádzame podoby *Jeden za štyri, druhý za päť bez jedného* a *Jeden za groš, druhý za dva turáky, nič nenavyberáš (512)*. Z predchádzajúcich výkladov je dosť zreteľné, prečo ustúpila tretia časť poslednej uvedenej podoby, je z nich dosť zreteľné aj to, prečo ustúpili formy so staršími, ustupujúcimi slovami ako svojimi zložkami. Prečo však ustúpila v dnešnom jazyku forma *Jeden za štyri, druhý za päť bez jedného* a prečo ju vystriedali varianty s vyššími číslovkovými komponentmi, nemožno vysvetliť celkom presvedčivo nijakými spomínanými širšími okolnosťami (do úvahy môže prísť vplyv frazeológie iných jazykov).

Iba na dokreslenie celej zložitosti lexikálnej premenlivosti frazém v novšom vývine nášho jazyka sa žiada ešte dodať, že v istých prípadoch sa lexikálna zmena spája aj so štruktúrnymi zmenami (porov. u Zátureckého *Mnoho vraví, málo spraví* a *Mnoho vravy, málo spravy* — s. 432), kým v iných zohrávajú vážnu úlohu slovotvorné činitele (porov. u Zátureckého podoby *Komu niet porady, tomu niet pomoci* (363); *Nevďačnosť svetom vládne* (156) alebo *Všetkými masťami namastený* (170 — ide o zložky: *porady, nevďačnosť a namastený*, ktoré sa v súčasnosti nahradili zložkami *rady, nevďak, mastený*). Osobitnú pozornosť by si zasluhovali aj všetky také prípady, v ktorých sa lexikálna zmena spája so zmenou významu (porov. Zátureckého *Pravdu si huďme, priatelia buďme* [428] a dnešné *Priatelia buďme, [a] dlhy si platme*).

Na rozbore viacerých konkrétnych prísloví, porekadiel a úsloví a iných frazém sme načrtli najtypickejšie zmeny ich lexikálneho zloženia vo vývine za ostatné storočie. Ukázalo sa, že podstatnú časť

týchto zmien možno dávať do súvislosti so zužovaním, obmedzovaním, zriedkavejšie s narastaním lexikálnej variantnosti ustálených spojení.

Filozofická fakulta UK
Gondova 2, Bratislava

LITERATÚRA

DVONČ, L.: Dynamika v slovenskej deklinácii. In: Wariacja normy we współczesnych słowiańskich językach literackich. Red. S. Urbańczyk. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977, s. 83—89.

GVOZDAREV, J. A.: Leksičeskoje preobrazovanije frazeologičeskich jedinic v processe razvitija jazyka. In: Problemy russkoj frazeologii. Respublikanskij sbornik. Red. V. L. Archangeľskij. Tula 1977, s. 38—41.

LEWICKI, A. M.: Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego. Katowice. Universytet Śląski 1976. 120 s.

MLACEK, J.: O variantoch a aktualizácii frazeologizmov. In: Jazykovedné štúdie. 11. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974, s. 20—29.

MOČÁRYOVÁ, M.: Lexikálne varianty frazeologických jednotiek. Slovenská reč, 38, 1973, s. 22—28.

MOKIJENKO, V. M.: Protivorečija frazeologii i jejo dinamika. Avtoreferat dissertacii na soiskanije učonoj stepeni doktora filologičeskich nauk. Leningrad 1976. 32 s.

SELIVANOV, G. A.: Varianty frazeologičeskich jedinic vo vremennoj projekcii. In: Problemy russkoj frazeologii. Respublikanskij sbornik. Red. V. L. Archangeľskij. Tula 1977, s. 3—21.

SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 296 s.

ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Bratislava, Tatran 1974. 756 s.

ROZLIČNOSTI

Nové slovo nádych

Objasnením slova *nádych* chceme upozorniť na to, že rozvíjajúci sa život modernej spoločnosti si vyžaduje spresňovanie odbornej terminológie. To sa uskutočňuje často aj tak, že sa tvoria nové slová alebo aspoň nové významy slov, ktoré sa ľahko stávajú súčasťou slovnej zásoby spisovnej slovenčiny, lebo sa v nich realizujú živé vývinové tendencie jazyka a využívajú sa produktívne slovotvorné typy.

Pri dýchaní rozlišujeme vo všeobecnosti dve fázy, nádych a výdych — čítali sme v športovej tlači. A je tu slovo *nádych*, ktoré v takomto význame

nezaznačuje ani Slovník slovenského jazyka. Nájdeme ho síce v druhom zväzku na s. 233, ale iba s významom „slabý príznak, náznak niečoho", ako povedzme v spojení *mať nádych do červena.* Čítame tu však sloveso *nadýchnuť sa* s výkladom „urobiť vdych, vdýchnuť", ale to sa hodnotí ako hovorové čiže nie celkom neutrálne.

Podľa Slovníka slovenského jazyka je tu teda dvojica slov *vdych* a *výdych* aj dvojica slovies *vdychovať* a *vydychovať* ako základných spisovných prostriedkov. No v športovej oblasti máme do činenia skôr s dvojicou slov *nádych* a *výdych*, ku ktorým sémanticky patria slovesá *nadýchnuť sa* a *vydýchnuť.* V športovom prostredí nejde o obyčajné dýchanie, ale skôr o intenzívnu činnosť s dôrazom na mieru a úplnosť deja, pretože sa do popredia posúva účinok správneho a efektívneho dýchania. Preto bude správne, keď sa na rozdiel od Slovníka slovenského jazyka bude hodnotiť aj sloveso *nadýchnuť sa,* aj slovo *nádych* ako terminologický výraz čiže neutrálne spisovné slovo, takže dostaneme dvojicu slov *nádych* a *výdych* ako terminologických pomenovaní efektívneho dýchania, aké sa vyžaduje v najrozličnejších druhoch športov.

Slovo *nádych* je v tomto význame nové.

J. Ružička

Lekno — leknica — leknovec

V teplých letných dňoch rozkvitajú na tichých vodných plochách nádherné ruže *lekna bieleho* (Nymphaea alba) aj menej nápadné kvety *leknice žltej* (Nuphar luteum) a *leknovca štítnatého* (Nymphoides peltata).

Botanické rody *Nymphaea* a *Nuphar* sa v minulosti nerozlišovali; označovali sa spoločným menom *Nymphaea* a aj v národných jazykoch zvyčajne mali spoločné domáce názvy, prípadne doplnené atribútom *biely* (pre *Nymphaea*) a *žltý* (pre *Nuphar*). Rod *Nymphoides,* zastúpený u nás jediným druhom, je menej výrazný, a preto v starších písomných prameňoch sa jeho názov nevyskytuje.

Lekno biele poznali už v staroveku. Podľa antickej báje sa na túto rastlinu premenila vodná víla *nymfa,* ktorá sa zaľúbila do boha Heraklesa a zomrela od žiarlivosti. Podľa nej dostala svoje meno rastlina — *nymphaea.*

V staršej slovenčine, ako aj v dnešných slovenských nárečiach sa táto rastlina najčastejšie nazýva *lekno,* príp. *biele lekno;* slovotvorné obmeny typu *lekuta* alebo *leknín* sú zriedkavejšie.

Výraz *lekno* je prastarý a podľa dnešných vedeckých etymológií sa spája s predpokladaným slovom **lukno,* ktorého jestvovanie sa kladie do čias tzv. baltoslovanskej jazykovej jednoty, to znamená do čias, keď baltické a slovanské kmene sa ešte jazykovo neodlišovali. Pôvod a význam tohto baltoslovanského slova nepoznáme. Jeho relikty badáme v niektorých slovanských a baltických jazykoch, ako napr. v českom *lekno, lekuta, leknín,* v srbochorvátskom *lekuta, leken, lokvanj, lokvanjča* a v litovskom *lukné, lukmiai, lukštas.*

Vplyvom ľudovej etymológie sa jazykovo osihotené výrazy *lekno, lekuta, leknín* začali v starej češtine spájať so všeobecne známym slovesom *leknúti*

sě (slov. *laknúť sa*). Na základe tohto mylného spojenia sa rastlina začala používať ako prostriedok proti zľaknutiu. V slovenskom prostredí takýmto postupom vznikli aj druhotné názvy *ľakač, ľakáč.*

Ďalším starobylým pomenovaním rastliny je výraz *stulík,* popletene *štulík, biely štulík.* Výraz *stulík* je vlastne skrátenina staročeského zloženého názvu *stulikep, stulkep,* ktorého prvá časť vychádza zo slovesa *stúliť* s významom „zovrieť, stiahnuť" a druhá je starobylé substantívum *kep,* ktorým sa pomenúvali ženské rodidlá. Paralely pôvodne staročeského názvu nachádzame aj v starej poľštine: *stulikep, stulikiepek.* Pomenovanie je motivované tým, že *lekno* aj *leknica* majú schopnosť zmrašťovať. Od antických čias sa preto používali ako afrodiziaká.

Názvy typu *vodná ruža, vodná ľalia, vodný zvonek* sú motivované miestom výskytu a tvarom, príp. zafarbením kvetu, kým metaforické pomenovania *vodná dievka, lepá dievka, vília ruža* a *nymfa* sú novšie, knižné a svojím významom vychádzajú z bájí, ktoré sa na lekno viažu.

Pri tvorení modernej slovenskej botanickej nomenklatúry vznikla potreba pomenovať tri botanicky diferencované rody vodných rastlín, rod *Nymphaea, Nuphar* a *Nymphoides.* Za základ sa zvolil starobylý domáci výraz *lekno* (pre najznámejší rod *Nymphaea*), odvodeninami *leknica* a *leknovec* boli pomenované rody *Nuphar* a *Nymphoides.*

Názov *leknovec* zapadá do systému súčasnej slovenskej botanickej nomenklatúry, v ktorej sa príponou *-ovec* pomerne často tvoria rastlinné názvy vyjadrujúce vzťah (najčastejšie vonkajšiu podobnosť) k rastlinám pomenovaným základným podstatným menom, ako *brest — brestovec, dula — dulovec, imelo — imelovec, jarabina — jarabinovec, smrek — smrekovec.*

Vyjadrenie takéhoto vzťahu pomocou prípony *-ica* je naproti tomu v slovenskej botanickej nomenklatúre zriedkavejšie.

M. Majtánová

Rozdeľovanie slov typu primknúť

Poučky o rozdeľovaní slov v písme na konci riadkov sa uvádzajú v Pravidlách slovenského pravopisu v kapitole Rozdeľovanie slov (1971, s. 34—35). Slabičné predpony oddeľujeme od slovného základu, a to aj vtedy, ak sa základ začína samohláskou a predpona sa končí spoluhláskou, napr. *neochvejný, vy-obracať, ne-dbať, do-čkať, vy-čkať, doza-ista, pod-istým, priezvisko, po-treba po-drobiť, pod-robiť (sa), na-drobiť, nad-robiť, vy-svetliť, po-hnúť, nena-zdajky, na-späť, nad-oblačný, pred-ísť, pred-išiel, ob-išiel, ob-ísť, roz-orať, zo-mknúť sa.* Pravidlá slovenského pravopisu ďalej hovoria, že ak sí pôvodné zloženie slova neuvedomujeme, pridržiavame sa pri jeho rozdeľovaní pravidiel, ktoré platia pre jednoduché slová, napr. *nad-chnúť, nád-cha, ro-zum, naj-má, pros-pech.* Slovné tvary *ná-jdem, vy-jdem, pô-jdem, na-jmem, pri-jmem, prí-jmy, pri-jmi* sa rozdeľujú zvyčajne podľa pôvodného zloženia, pripúšťa sa však aj rozdeľovanie *náj-dem, vyj-dem, príj-my, prij-mi* a pod.

Niektorí používatelia jazyka sa nazdávajú, že druhá časť rozdeleného slova (ktorá sa dostáva na začiatok ďalšieho riadka), sa môže začínať iba

spojením spoluhlások, ktoré sa vyskytujú v spisovnej slovenčine na začiatku samostatne existujúcich slov. Z formulácie Pravidiel slovenského pravopisu, ako aj z uvádzaných príkladov však jednoznačne vyplýva, že druhá časť rozdeleného slova sa síce začína niekedy skupinou spoluhlások, akou sa začínajú samostatné slová, napr. *ne-dbať, — dbať, do-čkať — čkať, prie-zvisko — zvať, zvárať* a pod., ale niekedy sa oddelená druhá časť slova začína spojením spoluhlások, ktoré sa na začiatku slov nevyskytujú, napr. *zo-mknúť, ná-jdem, vy-jdem, na-jmem, pri-jme, pri-jmy, pri-jmi* atď. (nijaké slovo sa nezačína skupinou spoluhlások *mk, jd, jm*). Je to možné preto, že sa týmito spoluhláskovými skupinami začínajú časti slov, ktoré podobne ako samostatné slová majú istý význam (popri príponách sú v tomto prípade slovné základy).

Všimnime si ďalej otázku, či sa azda v iných prípadoch uplatňuje alebo sa má uplatňovať pri rozdeľovaní slov v písme zásada, že sa druhá oddelená časť môže začínať iba spojením spoluhlások, ktoré sa vyskytujú v spisovnej slovenčine sa začiatku slov. Tu si treba všimnúť rozdeľovanie tzv. jednoduchých slov, t. j. rozdeľovanie slov na inom mieste ako na hranici medzi časťami zložených slov (skladajúcich sa z dvoch slovných základov) alebo na inom mieste ako na hranici medzi predponou a slovným základom. Pravidlá slovenského pravopisu hovoria o tom, že keď je medzi dvoma samohláskami (dvojhláskami alebo slabičnými *l, r* a samohláskou) skupina troch alebo viac spoluhlások, patrí prvá spoluhláska do končiaceho sa, ostatné do nasledujúceho riadka, ak pravda, vnútri spoluhláskovej skupiny nie je slovotvorný švík (ak si ho neuvedomujeme), napr. *ses-tra, An-gličan, pas-tva, zaj-tra, špen-dlík, poverenic-tvo, básnic-tvo.* V príkladoch, ktoré sa uvádzajú v Pravidlách slovenského pravopisu, sú na začiatku nasledujúcej slabiky (druhej časti rozdeleného slova) skupiny spoluhlások, ktoré bývajú na začiatku slov, napr. *ses-tra — traktor, An-gličan — globál, pas-tva — tvoj, zaj-tra — treba, špen-dlík — dláto, poverenic-tvo, básnic-tvo — tvoj.* Pri takomto delení sa však na začiatku slabiky môžu ocitnúť aj spojenia spoluhlások, ktoré na začiatku slov nebývajú, napr. *Ernst — Er-nsta, Burns — Bur-nsa* (spojenia spoluhlások *nst* alebo *ns* sa na začiatku slov nevyskytujú). Výskyt takýchto spoluhláskových skupín na začiatku druhej, oddelenej časti slova sa pociťuje ako neprirodzený práve preto, že sa takéto spojenie nikdy nevyskytuje na začiatku časti slova s istým významom. Preto sa v jazykovej praxi namiesto delenia *Er-nsta, Bur-nsa* a pod. uplatňuje prirodzenejšie delenie *Ern-sta, Burn-sa* v zhode s výskytom spoluhláskových skupín na konci alebo na začiatku slov (pozri L. Dvonč, Z problematiky rozdeľovania slov v slovenčine, Slovenská reč, *31,* 1966, s. 219—225).

Z tejto našej poznámky vidieť, že pri rozdeľovaní slov na hranici medzi predponou a slovným základom sa neprihliada na to, či sa istá spoluhláskova skupina vyskytuje alebo nevyskytuje na začiatku slov (a preto je delenie *pri-mknúť, zo-mknúť,* alebo aj *ná-jdem, vy-jdem, pô-jdem, na-jmem, pri-jmem, prí-jmy, pri-jmi* atď. popri *náj-dem, vyj-dem, pôj-dem, naj-mem, prij-mem, príj-my, prij-mi* atď.). Tento moment sa uplatňuje skôr pri rozdeľovaní slov v tých prípadoch, kde nejde o hranicu medzi predponou a slovným základom (napr. *Ern-sta, Burn-sa,* nie *Er-nsta, Bur-nsa* a pod.).

L. Dvonč

Jazykoveda pre učiteľov cudzích jazykov

(Jazykověda a příprava učitelů jazyka. Red. F. Kubík — W. Schmidt. Sborník Pedagogické fakulty UK v Praze. Praha 1980, I. zv. 199 s., II. zv. 143 s.)

S podtitulom *Teoretické problémy* pripravili M. Kubík (Praha) a W. Schmidt (Potsdam) dvojzväzkový zborník štúdií nemeckých, českých a slovenských autorov o základných otázkach jazykovedy, ktoré by mohli zaujímať každého (teda nielen učiteľov), kto si chce prehĺbiť teoretické vedomosti o jazyku, o jazykovej kultúre a štylistike. Preto chceme upozorniť na niektoré zaujímavé myšlienky a postrehy tohto zborníka.

Celkový plán zborníka zahrnuje jednak všeobecné otázky jazykovej komunikácie, pôsobenie jazyka a jazykovej kultúry, jednak otázky tvorenia textov a štylistiky. Špeciálne pre učiteľov sú určené štúdie o jazykovom vyučovaní a ešte špeciálnejšie pre germanistov sú v zborníku príspevky o staršej a súčasnej nemčine.

V úvodných kapitolách sa vysvetľujú a osvetľujú základné jazykové jednotky, ako je *fonéma, morféma, slovo, veta*. Pozoruhodný je systematický výklad Z. Oliveriusa, pravda, založený na hjelmslevovskom chápaní jazyka ako systému znakov a figúr. Týmto postojom sa Oliveriusova štúdia odlišuje metodologicky od ostatných štúdií.

Na základné jazykovedné pojmy nadväzujú štúdie W. Schmidta o systéme a norme, o komunikačnej činnosti. Metodologickým východiskom v týchto štúdiách je teória jazykovej činnosti, resp. pôsobenia jazyka. Pri svojich výkladoch W. Schmidt prirodzene vychádza zo všeobecne prijímaných poznatkov, tradovaných vo svetovej jazykovednej literatúre, ale v našich súvislostiach sú cenné najmä odkazy na autorov z Nemeckej demokratickej republiky. Treba tu upozorniť, že najmä v otázkach jazykovej komunikácie rozvíja W. Schmidt svoje originálne názory, najmä pokiaľ ide o pojmy komunikačný zámer, komunikačný plán a komunikačný postup. Na vysvetlenie treba uviesť, že komunikačný plán je — podľa autorovej definície na s. 145 v I. zv. — koncepcia optimálnej realizácie komunikačného zámeru, ktorá zahrnuje výber látky aj použitie istých komunikačných postupov pri spracovaní tejto látky, a tým určuje obsahovú i formálnu štruktúru textu (jeho kompozíciu a architektoniku), a tak vytvára základňu pre voľbu prostriedkov na toto spracovanie. K tomu treba ešte dodať, že ako komunikačné zámery sa uvádzajú *informovanie (vecné a zážitkové), aktivovanie (presviedčanie, mobilizovanie, normalizovanie, zainteresovanie* a *emotívne pôsobenie)* a *vyjasňovanie (skúmanie* a *riešenie problémov)*. Komunikačné postupy sú napr. *oznamovanie — zisťovanie — tvrdenie — vysvetľovanie — porovnanie — zhrnovanie — zdôvodňovanie — vyvodzovanie záverov — zovšeobecňovanie — definovanie*. Jednotlivé komunikačné postupy autor bližšie vymedzuje, ale je škoda, že ich nevysvetľuje aj na analýze konkrétnych textov; lepšie by sa tým ukázala nosnosť týchto pojmov.

Druhá veľká oblasť, ktorej sa v zborníku venuje širšia pozornosť, sú otázky štylistiky, uvedené teoretickými pohľadmi G. Michela a rozvádzané viacerými autormi. Základné pojmy tu sú *štýlový prvok*, *štýlový príznak* a *štýlový typ*. Okrem toho sa skúmajú vzťahy medzi štylistikou a gramatikou, lexikológiou a fonológiou (resp. fonetikou). Treba tu dodať, že východiskom týchto úvah nie je pojem *jazykového štýlu*, ako je známy v našej štylistickej teórii. Štýl (jazykový) sa vymedzuje ako funkčne a komunikačne podmienený jazykový variant zvolený (vedome i nevedome) na riešenie istej komunikačnej úlohy (II. zv., s. 10). Je zrejmé, že pri takomto chápaní nemôže ísť o pomerne malý počet jazykových štýlov, ale o značne širšiu paletu variantov, podjazykov či registrov.

Osobitná pozornosť sa v recenzovanom zborníku venuje otázkam jazykovej kultúry. Súborný výklad o nich podáva A. Jedlička. Preto je prirodzené, že sa tu upozorňuje na českú a slovenskú teóriu jazykovej kultúry. Ale za povšimnutie stoja aj výklady W. Schmidta, v ktorých sa objasňuje problematika kultivovania jazyka rozvíjaná v NDR. Je zrejmé, že tieto dva postoje nebudú rovnaké. Rozdiely sú dané predovšetkým odlišnými východiskovými situáciami a tradíciami. V NDR sa totiž začína rozvíjať teória jazykovej kultúry v našom zmysle až v poslednom čase, ako vidieť napr. v zborníku *Sprachkultur — warum, wozu?* (porov. aj informáciu v Kultúre slova, *14*, 1980, s. 14—17). Rozdiely sú však dané aj odlišnosťou jazykovej situácie v Československu a v Nemeckej demokratickej republike.

Aj v niektorých iných prípadoch možno nájsť v zborníku rozdielne stanoviská. Upozorňujú na to ostatne aj editori v úvode. Sú to však rozdiely podnecujúce k novým úvahám a azda aj k novým riešeniam. Práve pre túto vlastnosť treba iniciatívny čin dvoch pedagogických fakúlt, pražskej a potsdamskej, veľmi uvítať. Bolo by prirodzené v začatej spolupráci pokračovať, a to nielen publikovaním súhrnných prác, ale aj spoločným výskumom nadhodených a predbežne nedoriešených problémov.

J. Horecký

Kultúrno-osvetová práca v SSR

Kultúrno-osvetovej práci sa u nás v ostatnom čase venuje zaslúžená pozornosť. Svedčí o tom okrem iného aj kniha popredného teoretika a dlhoročného pracovníka v oblasti kultúry a osvety PhDr. Františka K a r a s a vydaná pod názvom *Kultúrno-osvetová práca v SSR* (Bratislava, Obzor 1980, 208 s.). Autor vo svojej knihe zhŕňa základné poznatky o kultúrno-osvetovej práci na Slovensku, o jej teoretických východiskách, štruktúre a organizácii, o vývoji osvety v období socializmu, o jej budúcom smerovaní.

Na niekoľkých miestach knihy sa venuje pozornosť aj niektorým terminologickým otázkam z oblasti kultúrno-osvetovej práce. Upozorňuje sa na nejednotnosť v používaní základného termínu *kultúrno-osvetová činnosť*, resp. *kultúrno-osvetová práca*, ktorý sa v niektorých prácach začína nahrádzať termínom *kultúrno-výchovná činnosť*. Sám autor uprednostňuje doteraz zaužívaný termín *kultúrno-osvetová činnosť*, resp. *kultúrno-osvetová práca*,

ako o tom svedčí aj názov publikácie. Pravda, neodmieta ani termín *kultúrno-výchovná činnosť* (resp. *práca*), ale chápe ho odlišne. Pod pojmom *kultúrno-výchovná práca* rozumie „celé kultúrne dianie s dôrazom na jeho výchovné poslanie, prípadne každú kultúrnu prácu s výchovným zacielením"; pod pojmom *kultúrno-osvetová práca* zasa rozumie „činnosť viažúcu sa na klasické oblasti osvety". Ukazuje sa teda, že termín *kultúrno-výchovná činnosť* autor chápe širšie ako termín *kultúrno-osvetová činnosť*. Bude sa však treba rozhodnúť ešte aj v tom, či uprednostniť substantívum *činnosť*, alebo *práca* (v publikácii sa totiž výrazy *kultúrno-osvetová činnosť* a *kultúrno-osvetová práca* používajú zamieňavo), resp. ak sa pociťuje rozdiel medzi spojeniami *kultúrno-osvetová činnosť* a *kultúrno-osvetová práca*, bude treba presne vymedziť ich významovú náplň.

Ďalší terminologický problém, na ktorý autor upozorňuje, je nejednotnosť v pomenovaní istého typu viacúčelových zariadení; ide o termíny *osvetový dom, dom osvety, dom kultúry a osvety*. Oprávnene konštatuje, že takáto nejednotnosť nie je nijako odôvodniteľná, a sám uprednostňuje názov *osvetový dom* (príp. *mestský osvetový dom*).

V nasledujúcej časti si všimneme niektoré ďalšie terminologické problémy, ktoré sa podľa našej mienky vynárajú v okruhu kultúrno-osvetovej činnosti a o ktorých treba diskutovať. Napr. na viacerých miestach publikácie sa hovorí *o zábavnej a rekreatívnej funkcii*, resp. *o rekreatívnych príležitostiach* (s. 15, 19, 35, 141, 174 atď.). Prídavné meno *rekreatívny* normatívne príručky zatiaľ nezaznačujú a pri substantíve *rekreácia* uvádzajú iba prídavné meno *rekreačný*. V spisovnej slovenčine máme aj prídavné mená zakončené na *-tívny* súvisiace významovo aj formálne s prevzatými slovami na *-cia*, napr. *akcia: akčný — aktívny, reakcia: reakčný — reaktívny, deformácia: deformačný — deformatívny, informácia: informačný — informatívny*, no v takých dvojiciach ide spravidla o diferenciáciu významov a pravdaže aj o rozličnú spájateľnosť adjektív (*produkčná oblasť*, ale *produktívny vek, produktívna práca*). Prídavné mená zakončené na *-tívny* ukazujú viacej na dej. na sloveso. V našom prípade je teda primerané hovoriť *o rekreatívnej funkcii kultúrno-osvetovej práce*, kým v spojitosti s podstatným menom *príležitosť* by sa malo azda skôr uprednostniť prídavné meno *rekreačný*, teda *rekreačné príležitosti* (= príležitosti na rekreáciu).

V publikácii sa dôsledne používa nedokonavé sloveso *napĺňať*, resp. príslušné podstatné meno *napĺňanie* v súvislosti s voľným časom, napr. *...umožňuje ľudu kultúrne napĺňať svoj* (správ. *jeho*) *voľný čas, napĺňa, voľný čas človeka ušľachtilou zábavou* (s. 14), *zabezpečovať ušľachtilé napĺňanie jeho voľného času* (s. 142). Doteraz sme sa v jazykovej praxi stretali v súvislosti s voľným časom iba so slovesom *vyplniť*, teda *vyplniť voľný čas* (*vyplnenie*, resp. *vypĺňanie voľného času*). Význam slovesa *vyplniť* v spojení *vyplniť voľný čas* je druhý význam tohto slovesa (v Slovníku slovenského jazyka, V, s. 270, sa vystihuje opisom „časovo zaplniť; dať niečomu náplň, obsah"). Pri slovese *naplniť* sa takýto význam neuvádza. Podľa toho je teda primerané hovoriť *o vypĺňaní voľného času*.

Hodno sa ešte pristaviť pri niektorých ďalších termínoch, ktoré sme si poznačili pri čítaní publikácie. V jazykovej praxi, predovšetkým v politickej publicistike, sú v súčasnosti veľmi frekventované spojenia *rozvinutá,*

resp. *rozvitá socialistická spoločnosť*. Autor v zhode s prevažnou väčšinou prostriedkov masovej informácie a propagandy dôsledne používa spojenie *rozvinutá socialistická spoločnosť*. Poznačili sme si aj slovo *zriaďovateľ* (v Slovníku slovenského jazyka sa neuvádza), a to v takejto súvislosti: *Základným činiteľom vzostupného trendu rozvoja záujmovej umeleckej činnosti sú však predovšetkým zriaďovatelia umeleckých kolektívov* (s. 167). Substantívum *zriaďovateľ* je utvorené od nedokonavého slovesa *zriaďovať* činiteľskou príponou *-teľ* podobnee ako substantíva *podnecovateľ*, *vzdelávateľ* atď.

Na záver nám ešte prichodí konštatovať, že jazyková stránka publikácie *Kultúrno-osvetová práca v SSR* je na dobrej úrovni. Jednotlivosti, ktoré sme si všimli (napr. neodôvodnené používanie tvaru *cestou* ako druhotnej predložky [s. 31, 35, 39], životného tvaru *činitelia* namiesto neživotného *činitele* vo vyjadrení *kiná budú pôsobiť ako významní činitelia* [s. 169], tvaru inštrumentálu plurálu *dokumentami* [s. 36], neoddeľovanie vloženej vedľajšej vety a rozvitých prechodníkov čiarkami [napr. s. 5, 6, 22, 57, 164, 167, 168] a pod.) a ktoré sú v rozpore s platnou kodifikáciou, sa pri pozornej redakčnej úprave prípadného ďalšieho vydania dajú ľahko odstrániť.

M. Považaj

SPYTOVALI STE SA

Zľadovatený, nie zľadovatelý. — „V rozhlasových správach o zjazdnosti ciest hlásatelia používajú výraz *zľadovatelý*. Príklad: *Na vozovke sa tvorí vrstva zľadovatelého snehu* (vysielanie dňa 16. dec. 1980). Je slovo *zľadovatelý* správne?" spytuje sa Ľ. B. z Bratislavy.

Prídavné meno *zľadovatelý* má taký istý význam ako slovo *zľadovatený*, t. j. „stuhnutý na ľad, pokrytý ľadom". Obidve podoby, *zľadovatený* a *zľadovatelý*, sa uvádzajú v Slovníku slovenského jazyka, pričom podoba *zľadovatelý* sa charakterizuje ako knižná a zastaraná. Vôbec ju nezaznamenáva Retrográdny slovník slovenčiny od J. Mistríka.

Prídavné meno *zľadovatený* sa svojím tvarom zhoduje s trpným príčastím od slovesa *zľadovatieť*, podobne ako sa napr. prídavné meno *skostnatený* zhoduje s trpným príčastím od slovesa *skostnatieť*. Podľa J. Horeckého (Slovotvorná sústava slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, SPN 1959, s. 156) sa spomedzi adjektív utvorených z trpných príčastí príponou *-ný* vydeľuje istá významovo vyhranená skupina. Adjektíva tejto skupiny významovo ukazujú na vec, ktorou je niečo opatrené, napr. *mramorovaný — mramor*, *ryhovaný — ryha*, *skostnatený — kosť*. Do tejto skupiny adjektív patrí aj prídavné meno *zľadovatený (zľadovatený — ľad)*.

Podoba *zľadovatený* je utvorená podľa zákonitostí tvorenia trpných príčastí v slovenskom jazyku. Sloveso *zľadovatieť* patrí k vzoru *rozumieť*. Slovesá tohto vzoru tvoria trpné príčastie spravidla príponou *-ný*, napr. *zdomácnieť — zdomácnený*, *ošedivieť — ošedivený*. Je teda aj svojím významom, aj svojou formou v súlade s ostatnými prvkami skupiny vyššie uvede-

ných adjektív. Ináč povedané: Podoba *zľadovatený* je v slovenskom jazyku systémová.

Systémovosť ako jedno z kritérií pri posudzovaní správnosti jazykových prostriedkov vysvetľuje J. Ružička v knižnej publikácii Jazyková poradňa 5 (1. vyd. Bratislava, SPN 1968, s. 13—15). Hovorí tam aj o slovesných adjektívach *zhnilý, zmrzlý, stuhlý*, ktoré ako zastarané zo súčasnej spisovnej slovenčiny zväčša vymizli. Namiesto nich dnes používame podoby *zhnitý, zmrznutý, stuhnutý*. V tomto prípade ide o systémovosť v rovnakom zmysle ako pri adjektíve *zľadovatený*, t. j. jazykový prostriedok je v súlade s ostatnými príbuznými prostriedkami. Ak sú v jazyku dve podoby *zľadovatený* a *zľadovatelý* a z nich prvá sa dobre zaraďuje do systému tvarovo aj významovo príbuzných slov, treba ju pokladať za správnu. Druhá podoba *zľadovatelý* túto systémovú vlastnosť nemá.

Na nesprávnosť tvaru *zľadovatelý* upozornila už dávnejšie M. Marsinová v našom časopise (Kultúra slova, 2, 1968, s. 214).

V. Betáková

Robí ako naolejovaný. — V próze Jána Pappa *Chlapec a hodinky* (Šťastie, Slovenský spisovateľ 1979, s. 26) jedného nášho čitateľa zaujalo prirovnanie *robí ako naolejovaný*, a to v tejto súvislosti: *Palier hľadel z okna kancelárie a hovoril: Tvoj tatko robí ako naolejovaný.* Náš čitateľ sa spytuje, či toto nové prirovnanie vecne a štylisticky obstojí.

Hovorí sa *robí ako kôň, ako mulica, ako drak; robí ako divý, ako najatý.* To sú bežné prirovnania. Prirovnanie *robí ako naolejovaný* má štylistický príznak novšieho jazykového prostriedku, ktorý pri rozšírenom používaní by mohol nadobudnúť ráz frazeologickej jednotky. Vzťah medzi prirovnaním *robí ako najatý* a *robí ako naolejovaný* je asi taký ako medzi prirovnaním *robota mu ide ako po masle* a *robota mu ide ako po drôte (po drôtiku).* Prvé prirovnanie je staršie a opiera sa o skúsenosť z bežného (zväčša roľníckeho) pracovného okruhu a je už frazeologizované; druhé je novšie a vzniklo na základe skúsenosti a potom i vyjadrovacích prostriedkov z oblasti techniky, no zatiaľ ho možno charakterizovať len ako nádejnú frazeologickú jednotku. Pritom jedny i druhé prirovnania (ako väčšina prirovnaní) sa zaraďujú do hovorovej vrstvy spisovnej slovenčiny.

Vecná opora (motivácia) prirovnávania *(robiť) robí ako naolejovaný* je na prvé počutie (čítanie) zreteľná: o usilovne (rýchlo, vytrvalo, teda i výkonne) robiacom človeku sa v prirovnaní hovorí na základe skúseností okolo práce a výkonu stroja. Naolejovaný stroj ide (beží) hladko a v porovnaní s tým časovým úsekom, keď nebol naolejovaný, alebo v porovnaní s inými nenaolejovanými strojmi má oveľa vyšší výkon.

Ako vidieť, prirovnanie *robí ako naolejovaný* má veľmi názornú vecnú oporu (motiváciu); z vecnej stránky mu nemožno nič vyčítať. Je to výstižné prirovnanie: dobre zobrazuje pozoruhodnú intenzitu a potom i výdatné výsledky príslušnej činnosti.

Zo štylistickej stránky prirovnanie *(robiť) robí ako naolejovaný* kvalifikujeme ako novšie, živé, pripomínajúce prirovnania charakteristické pre expresívne prejavy mladších ľudí. Pokladáme ho za taký svieži lexikálny

prostriedok, ktorý má predpoklady ustáliť sa ako novšia frazeologická jednotka.

G. Horák

Nitran a nitran. — A. S. z Bratislavy si všimla, že v Pravde zo 17. XII. 1980 v článku o problémoch výstavby mäsového kombinátu v Nových Zámkoch sa názov suchej salámy *nitran* písal s malým začiatočným písmenom. Tento názov zreteľne súvisí s obyvateľským menom *Nitran*, preto sa pisateľka spytuje, či je uvedený spôsob písania na mieste.

Poukaz na súvis názvu istého druhu salámy s obyvateľským menom *Nitran* je istotne odôvodnený, ale to ešte nie je rozhodujúci argument v prospech písania názvu salámy s veľkým začiatočným písmenom. Obyvateľské meno *Nitran* sa totiž použilo na pomenovanie istého druhu potravinárskeho výrobku, t. j. predmetu celkom iného rázu, ako je obyvateľ mesta Nitry, a tým sa vlastne pôvodné obyvateľské meno rozštiepilo na dve pomenovania: popri pôvodnom pomenovaní obyvateľa mesta Nitry vzniklo pomenovanie potravinárskeho produktu, ktoré sa ako označenie istého druhu suchej salámy stáva všeobecným pomenovaním, preto je odôvodnené písať ho s malým začiatočným písmenom. Tento náš výklad sa opiera o príslušnú poučku Pravidiel slovenského pravopisu (11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 40): „Názvy výrobkov, strojov, liekov, potravín a pod. stávajú sa zväčša všeobecnými menami a píšu sa s malým začiatočným písmenom"; medzi príkladmi ilustrujúcimi túto poučku sa potom uvádzajú slová *tatra, iľjušin, acylpyrín, penicilín, romadour, eidam, rizling, bystrica, kuba.* Do tohto radu by sme mohli začleniť aj rozoberaný názov *nitran.* Z toho vychodí, že postup redakcie denníka Pravda pri písaní názvu *nitran* pokladáme za odôvodnený.

Možno pripomenúť, že redakciu viedla pri tomto postupe ešte jedna okolnosť. Spomínaný príspevok, v ktorom sa píše o výstavbe mäsového kombinátu v Nových Zámkoch, má totiž názov *Prečo meškú nitran z Nových Zámkov.* Použitím malého začiatočného písmena v názve tohto potravinárskeho výrobku sa totiž redakcia okrem iného vyhla možnosti, aby sa názov *nitran* nepochopil ako obyvateľské meno, ktoré by v spojení s názvom iného mesta *(Nitran z Nových Zámkov)* mohlo vyznieť skôr žartovne ako vážne.

J. Kačala

Prečo C dur, ale a mol. — M. U. z Bratislavy: „V Pravidlách slovenského pravopisu sa pri slove *dur* uvádza výraz *C dur* a pri slove *mol* výraz *a mol.* Ak to nie je tlačová chyba, prečo sa nemôžu v obidvoch výrazoch písať malé písmená?"

V hudobných výrazoch *C dur, a mol* nie je tlačová, resp. pravopisná chyba. Pri názvoch durových a molových stupníc Pravidlá slovenského pravopisu ako kodifikačná príručka rešpektujú dávny úzus našej hudobnej praxe, ale aj požiadavku hudobnej teórie: „Tóninový názov *a mol* sa píše s malým písmenom na rozdiel od stupnice durovej, kde sa značí s veľkým písmenom" (J. Fischer, Hudobná teória, Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1959, s. 78). V citáte sa síce nevysvetľuje, prečo sa v hudobnej praxi zaviedol tento spôsob označovania molových a durových

stupníc, no v základných črtách to objasňuje táto konštatácia: „Charakteristickým znakom molovej stupnice je maloterciová vzdialenosť medzi I. a III. stupňom (1 a ½). Podľa toho volajú v niektorých krajinách molovú stupnicu aj *minore* (malá)" [tamže]. Podobný spôsob označovania durových a molových stupníc ako u nás sa uplatňuje napr. aj v nemčine a maďarčine. Dopĺňame ešte, že v niektorých hudobných terminológiách sú ekvivalentom hudobného výrazu *dur* výrazy súvisiace s latinskou podobou *maior* (= väčší), ktorá je druhým stupňom latinského prídavného mena *magnus* (veľký). Napr. francúzsky hudobný výraz *majeur* sa používa vo význame „dur, durový", ale aj vo význame „veľký". Analogicky výraz *mineur* (z latinského *minor*, čo je druhý stupeň prídavného mena *parvus* = malý) sa vo francúzskej hudobnej literatúre používa vo význame „mol, molový, mäkký", no aj vo význame „malý". Podobná situácia je v ruskej hudobnej terminológii. Na porovnanie uvádzame francúzsky výraz *sonate en ré majeur* (= sonáta D dur) a povedzme ruský výraz *koncert dľa fortepjano do-minor* (= klavírny koncert c mol). V zhode s francúzštinou je aj v ruštine ekvivalentom nášho hudobného výrazu *dur* slovo *mažor* a ekvivalentom výrazu *mol* slovo *minor*.

Povedané azda dosť laicky a teda zjednodušene, rozdiel v pravopise našich názvov molových a durových stupníc súvisí s triedením stupníc na veľké (durové) a malé (molové). V ustálených a kodifikovaných podobách *C dur*, *G dur*, *D dur* atď., resp. *a mol*, *d mol*, *g mol* atď. sa tento fakt odráža v písaní veľkého alebo malého písmena, ktoré presne určuje konkrétnu durovú alebo molovú stupnicu.

I. Masár

Vinou a zásluhou — J. P. zo Žiliny sa pýta, ako treba pri vetnom a slovnom rozbore hodnotiť výraz *vinou*, keď stojí pred substantívom v 2. páde, napr. *Vinou zlého počasia bola úroda menšia*. Pravidlá slovenského pravopisu ani Slovník slovenského jazyka o ňom nedávajú informáciu.

Slovo *vinou* je svojou porobou pôvodným inštrumentálom podstatného mena *vina*, ale svojou funkciou je to druhotná predložka viažúca sa s 2. pádom. Prešlo teda istým procesom, ktorý sa odborne volá prepozicionalizácia a značí toľko, že niektoré pády podstatných mien (v menšej miere niektoré tvary slovies) sa stávajú predložkami. Takýmto procesom prešli napr. aj predložky *vďaka (rodičom)*, *vplyvom (počasia)*, *následkom (pohybu)*, *pomocou (zariadenia)*, *prostredníctvom (úradov)*, *koncom (týždňa)*, *začiatkom (jari)*. Spolu s predložkou *vinou* sa k nim zaraďuje aj výraz *zásluhou*, ktorý tiež prešiel procesom prepozicionalizácie. Aj slovo *zásluhou* sa používa — najmä v publicistike — ako predložka s 2. pádom. Predložka *vinou* vyjadruje príčinu niečoho neželaného, teda v zápornom zmysle, naproti tomu predložka *zásluhou* vyjadruje príčinu nejakého pozitívneho výsledku. Z hľadiska významu je teda medzi predložkou *vinou* a predložkou *zásluhou* vzťah protikladnosti. Prepozicionalizácia nedosiahla rovnaký stupeň pri všetkých takýchto výrazoch, skúma sa z hľadiska ustálenosti a frekvencie jednotlivých prípadov. Tak sa niektoré druhotné predložky iba postupne dostávajú do základných jazykových príručiek. Poučenie o predložke *vinou* však nájde-

me v Morfológii slovenského jazyka (Bratislava 1966, s. 670) a v knižke J. Oravca Slovenské predložky v praxi (Bratislava 1968, s. 185) sa hovorí o predložke *vinou* aj *zásluhou.* Obidve tieto predložky sú už uvedené aj v Česko-slovenskom slovníku (Bratislava 1980) ako slovenské ekvivalenty k príslušným českým predložkám. Fakt, že sa významové súvislosti s východiskovým slovom ešte celkom nepopretŕhali, sa odzrkadľuje aj na istom obmedzení pri používaní niektorých z nich. To platí najmä o predložke *vinou.* Podľa Morfológie slovenského jazyka sa odporúča používať ju iba v postavení pred osobnými podstatnými menami. Napr. *Vinou usporiadateľov sa začiatok predstavenia oneskoril.* V postavení pred inými ako osobnými podstatnými menami má byť synonymná prvotná príčinná predložka *pre.* V tom zmysle by aj veta uvedená v otázke čitateľa *Vinou zlého počasia bola úroda menšia* mala mať podobu *Pre zlé počasie bola úroda menšia.* Predložka *vinou* teda nemá zatiaľ takú širokú platnosť a spájateľnosť ako predložka *pre.* Naproti tomu antonymná predložka *zásluhou,* používaná najmä v publicistike, sa neviaže iba na osobné podstatné mená, napr. *Zásluhou výbornej obrany celok postúpil.* Je tu podobný stav ako pri (čiastočne) synonymnej predložke s 3. pádom *vďaka* (píše sa o nej v Kultúre slova, *9,* 1971, s. 306).

E. Smiešková

NAPÍSALI STE NÁM

Chybná nálepka

Š. K. zo Spišskej Novej Vsi nám poslal list s priloženou nálepkou n. p. Slovlik. V liste sa oprávnene rozhorčuje nad jazykovou úrovňou textov na niektorých potravinárskych výrobkoch a ich estetickým vzhľadom, čo nijako nerobí česť výrobcom. Na pripojenej nálepke národného podniku Slovlik môžeme čítať takýto názov výrobku: *Trenčianský jemný párok s fazuľou.* Každému citlivému používateľovi spisovného jazyka je na prvý pohľad jasné, že v prídavnom mene *trenčianský* sa nedodržal rytmický zákon, t. j. pravidlo o krátení druhej dĺžky v slabikách nasledujúcich bezprostredne za sebou, a že jeho správna podoba mala byť *trenčiansky.*

V údajoch o parametroch výrobku sa základná informácia podáva spotrebiteľovi v takejto podobe: *Datum výroby vyražen na viečku.* Pritom ani slovo *viečko* ani príčastie *vyražen,* ba ani podoba *datum* nie sú korektné. Namiesto podoby *viečko* sa mala použiť podoba *viečko* alebo slovo *vrchnák,* trpné príčastie sa pri slovesách typu *robiť* tvorí od neurčitkového kmeňa príponou *-ený* bez striedania hlások *z/ž,* teda správna podoba je *vyrazený* a v slove *dátum* sa píše dlhé *á.* Veta *Datum výroby vyražen na viečku* mala správne vyzerať takto: *Dátum výroby je vyrazený na viečku.*

Len vtedy, keď baliarne výrobkov budú dbať o správnu jazykovú i pravopisnú podobu textov na obaloch a samozrejme aj o estetický vzhľad obalov, budú môcť texty na výrobkoch plniť svoj cieľ — propagovať na príslušnej úrovni výrobky našich podnikov.

E. Tibenská

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 15, 1981, č. 4. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, CSc. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Marta Paráková. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30,—, jednotlivé čísla Kčs 3,—. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expelícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 884 16 Bratislava. Vytlačili TSNP Martin, závod Ružomberok v marci 1981. Povolené výmerom SÚTI 7/11.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia, Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries distributions rights are held by JOHN BENJAMINS, B. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Amsterdam, Holland.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1981

Cena Kčs 3,—